

BUGUT'TAKİ SOGDTÇA KİTÂBEYE YENİ BİR BAKIŞ*

SERGEY G. KLYAŞTORNIY- VLADİMİR A. LİVŞİÇ

SUNUŞ

Bugut kitâbesi hakkında ilk neşriyat Livşic ve Klyaştorniy tarafından bir ön neşir olarak yapılmıştı : V. A. Livşic-S. G. Klyaştorniy, "Novaya Sogdiyskaya nadpis' iz Mongolii, predvaritel'noe soobşçennie", *Pis'mennie Pamyatniki i Problemii İstorii Kul'turu Narodov Vostoka*, V, Godişnaya Nauçnaya Sessiya LO IV AN, Leningrad 1969, s. 51-54.

Daha sonra Livşic, II. Milletlerarası Mongolistik Kongresi'nde Sogdça kitabe üzerine bir tebliğ verdi : V. A. Lifşits, "Sogdiyskaya nadpis' iz Buguta", *Olon Ulsın Mongolç Erdemtniy II ih Hural* [*The Second International Congress of Mongolists*], (1970), I bot' [I. Vol.], Ulaanbaatar, 1973, s. 243-250.

Kitâbenin ilk ilmî neşri Klyaştorniy ve Livşic tarafından yapıldı : S. G. Klyaştorniy-V. A. Livşic, "Sogdiyskaya nadpis' iz Buguta", *Stranı i Narodı Vostoka*, X, Moskova 1971, s. 121-146.

Klyaştorniy ve Livşic, Rusça yaptıkları bu yayımı gözden geçirerek, bir defa da İngilizce olarak neşrettiler : Sergey G. Klyaştorniy - Vladimir A. Livşic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1 (1972). s. 69-102.

Benim tercüme ettiğim metin gözden geçirilerek yayımlanan bu İngilizce neşridir.

Klyaştorniy - Livşic'in bu neşirlerine dayanılarak bazı makaleler de yayımlandı. Onları da kronolojik olarak aşağıda veriyorum.

1. Masao Mori, "A New Materials on the Sogdians in the Tu-chüeh Empire", *Shigaku - Zasshi*, LXXXI/2, February 1972, s. 77-86.

2. Louis Bazin, "Turcs et Sogdiens : Les Enseignements de L'Inscription de Bugut (Mongolie)", *Mélanges Linguistiques Offerts à Émile Benveniste*, Collection Linguistique, publiée par la Société de Linguistique de Paris, LXX, Paris 1975, s. 37-45.

* İlk defa *Stranı i Narodı Vostoka*, X, Moskova 1971, 121-146'da "Sogdiyskaya Nadpis' iz Buguta" adı ile yayımlanan bu makale, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1, Budapest 1972, 69-102'deki "The Sogdian Inscription of Bugut Revised" adlı İngilizcesinden Türkçeye Emine Gürsoy-Naskali tarafından tercüme edilmiştir.

3. Saadet Çağatay - Semih Tezcan, "Tanıtmalar : Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi. Sogutça Bugut yazıtı", *Türk Dili Araştırmaları Yılı - Belleten* 1975-1976, Ankara 1976, s. 245-252.

4. Omeljan Pritsak, "The Old Turkic Title "γwry'p'nt" ", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 403-406.

5. Jean Paul Roux, "Les inscriptions de Bugut et de Tariyat sur la religion des Turcs", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 451-461.

Emine Gürsoy-Naskali

* * * * *

1. 1956 yılında Moğol arkeologu C. Dorjsurên, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay bölgesinde, Bugut'un takriben 10 km batısında, Hanuy - gol nehrinin vadisinde, eski türklere (6-8. asır) kalma bir mezar külliyesi bulmuştur. Alçak, dikdörtgen, topraktan bir tepenin (35 × 16 × 0.5 m) üzerine, çapı 10 m., yüksekliği 0.7 m. olan, taş bir *kurgan* vardır. ve bunun güney doğusunda da kahverengi kum taşından dikili bir taş bulunmaktadır. Biraz ileride, tepenin çevresinin ötesinde, bir sıra hâlinde, 270'den fazla balbal taşları görülmektedir. Dikili taş, taştan bir kaplumbağanın sırtına oturtulmuştur. Taştan kaplumbağa toprağın 3 m. altında, dikili taş ise sadece üst kısmı açıkta olmak üzere, gömülü bulunmuştur. Dikili taş, kazılıp çıkarıldıktan sonra ölçülmüş, yüksekliğinin 1.98 m., kalınlığının 0.2 m., ve taban eninin 0.7 m. olduğu tespit edilmiştir. Dikili taşın dört cephesinin yazı ile kaplı ve sağ üst tarafının da kırık olduğu görülmüştür. C. Dorjsurên, aynı zamanda, dikili taşın üzerindeki çatıyı ayakta tutan altı tahta direğin temelini ve hafif kireçleşmiş gri kiremit parçaları da bulmuştur. Tepenin (üstte) bir bacası olduğu için kurganı kazmakta bir fayda görülmemiştir. Dikili taş ve kaplumbağa, mahallinden kaldırılarak Çécêrlêg'deki Arhangay Mahalli Müzesi'ne yerleştirilmiştir¹. Bugut'taki mezar külliyesi, 1969'da, Sovyet - Moğol arkeoloji heyeti üyelerinden S. Klyaştorniy tarafından incelenmiş ve ertesi yıl aynı heyete dahil olan V. Livşîç tarafından devam ettirilen araştırma sonucunda da dikili taşta ait yeni iki küçük parça bulunmuştur.

B. Rinçen, 1968'de, dikili taşın iki geniş cephesinden birinin üstündeki yazıların bir kaç satırının fotoğrafını yayınladı. Rötüşlanma neticesinde haddinden fazla tahrife uğramış metin, bu yayında Uygur yazısı diye tavsif edilmiştir. ([33], s. 75). Aynı yıl S. Klyaştorniy Çécêrlêg'deki kitabeyi inceleme fırsatını elde etmiş, ve kitabenin ölçülerini alarak fotoğraflarını çekmiştir. V. Livşîç, bu fotoğraflara dayanarak kitabenin iki geniş cephesinden birindeki ve iki dar cephesindeki işlek yazının Sogutça olduğunu or-

¹ C. Dorjsurên'in verdiği şifahi bilgiye dayanılarak nakledilmiştir.

taya koymuştur. S. Klyaştorıny, 1969'da, dikili taşı bir kere daha incelemiş, fotoğraflarını çekmiş ve kalıplarını temin etmiştir. Ertesi yıl V. Livşic dikili taşı yeniden gözden geçirmiştir.

Bu makalede dikili taşın sol yan tarafına B 1, ön tarafına B 2, sağ yan tarafına B 3, ve arka tarafına B 4 diyeceğiz.

B 1-2-3'deki Sogtça yazı yukarıdan aşağıya doğru oyulmuştur ve satırlar soldan sağa doğru sıralanmıştır. Bu tertip tarzına göre, başlangıcı B 1'de aramak uygun görülmüştür. Hattâ, bu yüzden Sogtça "dikili taş" kelimesine (*pts'kh*, aşağıya bk.) ve dikili taşın dikilmesi ile ilgili bilgiye rastlanmaktadır. Sogt kitâbesinde B 1 de 5 satır, B 2 de 19 satır, ve B 3 de 5 satır olmak üzere 29 satır vardır. Her satırın orijinal uzunluğunun 120 cm olması gerekir.

B 1 deki aşınmış olan 1-4. satırlarda 10-20 işaret vardır. 5. satır daha da fazla aşınmıştır. Hattâ satırın orta kısmı eksiktir.

B 2 de 19 satırın parçaları muhafaza edilmiştir. 1-8. satırlardaki aşınma ve oyuklar metnin yarısını harap etmiştir. 9.-19. satırların üçte biri dikili taşın sağ üst tarafının parçalanması sebebiyle eksiktir. (Dikili taşın tamamının üçte biri eksiktir. Eksik olan parçalar için de yeni bir kazı daha yapılamamıştır).

B 3 de 1-4. satırların ikinci yarısı sağlam kalmıştır. 5. satırda sadece bazı harflerin izleri görülüyor. Böylece, şimdiki hâlde B 1-2-3 deki Sogt yazısını ihtiva eden metnin oldukça az sayıdaki parçalarına (ve satırların son kısmı muhafaza edildiğine göre, sadece bunlara) dayanarak, bir değerlendirme yapılabilir.

B 4, 20 satırdan fazla yukarıdan aşağıya doğru Brahmi harfli Sanskritçe yazı kalıntısı ihtivâ eder. Brahmi harfli bu metni çözme çabaları yeni başlamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki "akşara"ların ölçüleri küçüktür ve derin oyulmamıştır. Metin fena bir şekilde aşınmıştır.

Bugut kitâbesinin Sogtça metninin usta bir el tarafından oyulduğu görülüyor. İşaretlerin biri birine olan münasebetlerinde belirli bir ölçü müşahade edilmektedir. Sogt harflerinin boyu aşağı yukarı 1.5 cm ve eni de 1-2 cm arasındadır. Harflerin şekilleri usta bir el tarafından oyulmuş olduklarını göstermekten başka yazının oldukça erken bir tarihte yazıldığını da ortaya koymaktadır.

2. Dikili taşın bulunduğu mezar külliyesi her ne kadar B. Ya. Vladimirtsov'un tasnifine göre ([5], s. 42; bk. 40, s. 538-542) "prenslere ait mezar" çeşitlerine dahil olsa bile, Bugut dikili taşı, 7.-9. asırlarda ve şimdiye kadar bilinen Türk ve Uygur hükümdarları veya diğer önemli siyasi şahsiyetlerin şerefine dikilmiş olan mezar âbidelerinden farklıdır. Diğer, hükümdar mezar âbidelerinde olduğu gibi dikili taş bir kaplumbağanın sırtına otur-

tulmuştur. Bu da ölenin kağan ailesine mensup olduğunu ifâde eder. Fakat, buna mukâbil, ikinci Türk hanedanının (691-742)* kağanın soyuna ait bir işâret olan dağ keçisinin şematik bir tasviri (bk. [14], s. XVII) dikili taşta görülmektedir.

Dikili taşın üst kısmının dahi sadece kısmen muhafaza edilmiş olan (fig. 3) yarım kabartmasının, bugün bilinen diğer âbidelerdekinden çok farklı olduğu âşikardır. Dikili taşın her iki cephesindeki yarım kabartma, hem mevzu hem de teknik bakımından aynıdır. Oymacı, aynı zamanda bu motifleri yan cephelerde birleştirmeye ve böylece ahenkli bir tablo yaratmaya çalışmıştır. 7.-9. asır âbidelerinde kağanlık işâreti veya Çin ejderhaları görülmesine karşılık Bugut dikili taşının yarım kabartması bir kurtu tasvir etmektedir. Bu herhalde dişi bir kurttur. Kurtun karnının altında acaip fakat sarıh bir şekilde çizilmiş bir insan figürü var. Bunun ananevî eski Türk efsanelerinden bir sahne olduğu şüphe götürmez. Bu efsane, 629'da tamamlanmış olan ve 556-581 yıllarını anlatan "Chou-shu" adlı Çin hanedanı kroniğinde bir Türk'ün şifahi bilgisine dayanılarak tesbit edilmiştir. Efsaneye göre, büyük bir bataklık kenarında (veya bir başka nüshaya göre, *Hsi-hai*², yani Batı Denizi'nin doğu sahillerinde) yaşayan Türklerin atalarını, komşu kabilelerin orduları imha etti. Sağ kalan tek insan, düşmanlar tarafından hunharca sakat bırakılmış olan on yaşında bir erkek çocuktur. Dişi bir kurt çocuğu büyüttü ve sonra da onun karısı oldu. Düşmanlardan kaçan dişi kurt, *Kao-ch'ang*'ın kuzeyine (Turfan vadisine) sığındı. Orada, bir mağaranın içinde, kurtardıği çocuktan on oğlu oldu. Dişi kurtun oğulları *Kao-ch'ang*'lı kadınlarla evlendi. *A-shih-na* adındaki oğullarından biri kendi ismini taşıyan yeni bir kabilenin reisi oldu. Sonraları *A-shih-na*'nın ileri gelenleri kabilelerini Altay'a götürdüler ve orada "Türk" adını aldılar.

Totemik karakteri aşikar olan bu efsane, Türk kağanlarının imparatorluk vasıflarının sembolleri olmuştur. Bu işaretler, tezyin edilmiş altından bir kurt başı idi. Askerleri ise "kurtlar" diye adlandırılıyordu.³

Yukarıda gösterilen hususiyetler, şerefine Bugut abidesi dikilen kimsenin *A-shih-na* ailesine mensup olduğu ve mezar külliyesinin de birinci hanedan devresinden (551-630) kalmış olduğu görüşünü benimsememize müsaade ediyor.

3. Metnin muhafaza edilmiş parçalarında tarih belirten en azından iki husus vardır. Baş kısımda (B I, satır 1) görülen ilk işaret, açık bir şekilde dikili taşın dikilme tarihini belirtiyor⁴. (*mwh?*) [...] (*pt*)*s'kh* 'wst't

* Bu tarihin 681-745 olması gerekmez mi? (E.G.-N.)

² Yazarlar, Moğol İlimler Akademisi araştırma elemanlarından H. Luvsanbalan, G. Suhaatar ve M. Şinehuu'ya bu çalışmada gösterdikleri yardımdan dolayı teşekkür ederler.

³ Bu konuyu Sir Gerard Clauson teferruatıyla inceliyor [31].

⁴ Transliterasyonda tamamen harap olmuş harfler köşeli parantez içinde, kısmen harap olmuş harfler de yuvarlak parantez içine alınmıştır.

$\delta'r'nt$ $tr'wkt$ $c(yn)st'n$ $kwts'tt'$ $\gamma'sywn'k$ “Türkler bu (?) ... dikili taşı Çin hükümdarı *Kwts'tt* çağında diktiler”.

pts'kh “abide, dikili taş” kelimesi için, *p(a)tsāç-* (yükseltmek, dikmek)'-den gelen Karabalgasun kitâbesindeki *pts'k* kelimesine ([46], s. 15, 19, 21; [49], s. 86) ve **hansāç-* ([51], s. 176; [50] s. 41) kelimesinden gelen Parth. *hnsk* “dikili taş” kelimesine bk. *Kwts'tt* kelimesi şüphesiz Çince bir isim veya bir hükümdarlık arması işareti (*nien-hao*) nun bir transkripsiyonudur; Bugut kitâbesinde ve diğer Sogt metinlerinde görülen (γ) $\gamma'sywn'k$ “hükümdar” kelimesi teknik bir terim değildir, buna göre, bu kelimenin ($\beta\gamma$ *pwr* ünvanı yerine) Çin imparatorunu ifâde etmek için kullanılmış olması çok muhtemeldir. *Kwts'tt* kelimesi henüz sarahate kavuşmamıştır; S. E. Yahontov'un işaret ettiği gibi *Kwts'tt* kelimesi, T'ang imparatorluğunun mabet isimleri Kao-tsu veya Kao-tsung kelimelerinin eski Çince şeklinin bir transkripsiyonu olarak görülemez.

Eski Türk runik kitâbelerinde “dikili taş” a umumiyetle *beḡkü* (*beḡü*, *beḡü*) yani “ebedi”, *beḡü taş* “üzeri yazılı taş” (bk. [40], s. 544–545) veya *taş* “taş” (bk. [13], s. 9, 19, 37) denilmektedir. $\gamma'wst't$ $\delta'r'nt$ “dikti” kelimesini Sogtça “dikmek, kurmak” anlamına gelen $\gamma'wsty-$ kelimesine benzeyen ve âbidelerde görülen *tik-* (*tik-III*) fiili ile karşılaştırınız.

İkinci cümlede dikili taşın dikiliş tarihine ait bilgi ihtiva etmiş olması çok muhtemel olan sâtırın başında $\gamma'YK$ “-da, zaman” kelimesinin izleri görülüyor. Sonra, bir boşluk var (takriben 15 harf silinmiş). Boşluktan sonra şu isim ve ünvan yer almış : (*ZK*) *trwkc* $\beta\gamma\gamma$ *nw'r* $\gamma'\gamma'n$ “Türk hakani, *Nivar kağan*”. *Nivar* ve *Kwts'tt* muasır olduklarına göre, dikili taş *Nivar*'ın hüküm sürdüğü devrede dikilmiş olmalı (aşağıya bk.). Metinde bu isme rastladığımız tek yer bu satırdır. Dikkati çeken bir nokta da *trwkc* “Türk” kelimesinin sadece *Nivar*'ın isminin önünde görülmesi ve hiç bir zaman diğer kağanların isminden önce görülmemesidir. Yazarın, Çin hükümdarının ismini kitâbenin başına yazmış olmasını, dikili taşın *Nivar*'ın hükümdarlığı zamanında ve Türkler tarafından dikildiğini ehemmiyetle işaret etmek istemesi olarak yorumlayabiliriz.

B 2'nin 6. satırında, Tavşan yılında olan bir hadiseden söz edilmektedir. ($\gamma\gamma\gamma wšk$ *srđy*, Türkçe *tabışgan yılı*'nın Sogtça tercümesidir ⁵). İlk Türk imparatorluğu devresi konusuna gelince, Tavşan yılı, on iki senelik hayvan takviminin dördüncüsü olan 559, 571, 583, 595, 607 ve 619 yıllarına tekâbül edebilir. Metnin okunabilen kısmında bundan başka kronolojik bir bilgi

⁵ Çin kroniklerine göre, Türk tarihinin “başlangıcında”, yani 6. asrın ortasında, “Türklerin yıllık takvimi bilmedikleri ve sadece çimenin renginden zaman içindeki, hareketlerini tayin ettikleri” görüşü ile yine aynı kroniklerde (takriben 584 yılı) kaydedilmiş olan Türk kağanı *Şa-po-lyo*'nun mektubunun (Ejderha yılı'nın, 9. ay'ının, 10. gün) şeklinde kesin bir tarih vermesi tezat teşkil eder. Bk. [56], I, s. 463.

yoktur, şu halde tarihini tayin ederken metinde bahsi geçen Türk kağanlarının ismine dayanmamız gerekiyor.

Kitâbede, eski Türk abideleri ve Çin kaynaklarından bilinen ikinci imparatorluk devresinden hiç bir kağanın ismine rastlanmamaktadır. Eski Türk kitâbelerinde birinci imparatorluk devresindeki kağanlardan sadece ikisinin ismi *Kül Tegin* ve *Bilge Kağan* için dikilen abidelerde zikredilmektedir: Birinci imparatorluğun kurucusu *Bumın*, ve kardeşi *İstemi*. Şimdiye kadar, diğer bütün birinci imparatorluk devresi hükümdarlarının isimlerini, yabancı transkripsiyonlarda öğrenmiş bulunuyoruz. Çinli yazarlar Türk isimlerinin transkripsiyonunda büyük zorluk çekmişlerdir ve çoğu zaman da ismin asıl kısmını veya kağanın tam ismini vermeyip sadece bir parçasını göstermişlerdir.

Bugut kitâbesinde şayanı itibar bir Türkçe has isimler listesi ile karşılaşmaktayız. Elde kalan kısımda dört kağan ismi zikrediliyor : Nivar kağan (*nw''r γ'γ'n*), Muhan kağan (*mwγ'n γ'γ'n*, Çince *Mu-han k'o-han*), Bumın kağan (*Bwmy'n γ'γ'n*, Çince *T'u-men k'o-han*) ve Taspar Kağan (*t'sp'r γ'γ'n*, Çince *T'o-po k'o-han*, krş. [70], s. 128).

Aşağıda verilen tablo Bugut kitabesinde verilen kağan isimleri ile diğer kaynaklarda görülen aynı isimleri mukayese etmektedir. Dikkat edilmesi gereken bir nokta da, bahsi geçen hadiselerin hiç birisinin yukarıda sıralanmış kağanların hüküm sürdüğü devrenin ötesine geçmemesidir. Hadiselerin hepsi 580'den önce vuku bulmuştur. Böylece âbide ve kitâbe için bir "bitim noktası" tesbit edilebilir. "Başlangıç noktası" ise 572'dir. (Bk. Levha. s. 207)

4. İlk Türk imparatorluğu, 551 de, *A-shih-na* kabilesinden Türklerin öncüsü *Bumın*'ın *İ-li K'o-han* ünvanını alması ile (**ilig kağan*, bk. [60], s. 10, krş. *il kağan*, Liu Mau-tsai, 56, tablo II) ve boyunduruğu altında buldukları *Juan - juan*'ların kağanı *Anahuan*'ın ordusunu yendikten sonra, meydana geldi.

Bumın'ın oğlu ve varisi *Kuo-lo* (*Kara kağan*) 553 de *Juan-juan*'ları bir kere daha mağlup etti ve *Kara Kağan*'ın kardeşi *Muhan - Kağan* 555 de bu galibiyeti kesinleştirdi. *Muhan*'ın hükümdarlığı yıllarında Türk imparatorluğu merkezî ve İç Asya'da siyasi bir hâkimiyet kazandı. Güney - Batı Mançurya'da *K'i-tan* kabileleri ve Yenisey'deki Kırgızlar, Türklerin hâkimiyeti altına girdi ve İç Asya'daki Heftalit devleti ortadan kaldırıldı. Türklerin İran seferinden sonra 571'de Türk imparatorluğunun hudutları Amu - Derya'ya erişmişti. 576'da bir Türk bölüğü, Kimmerlerin boğazını (Kerch) işgal etti. Her iki Kuzey Çin devleti, Kuzey Ch'i ve Kuzey Chou, ilk önce *Muhan*'a ve sonra *Taspar*'a vergi ödemeye başladı.

Türk İmparatorluğu, 6. asrın 60'lı yıllarının sonlarına doğru daha kuvvetli olan Bizans, Sasanî ve Çin imparatorluklarının siyasi ve iktisadî sistemine

hükümdarlık süresi	Bugut kitabesi	Eski Türk kitabeleri	Çin kaynakları		
			N. Ya. Biçurin'in transkripsiyonu	B. Karlgran tarafından yapılan yeni şekillendirme	S. E. Yahontov'un teklif ettiği asli şekil
öl. 552	<i>Bumyn</i> γ'γ'n	<i>Bumın</i> kağan	<i>T'u-men</i> (krallık adı : <i>İ-li k'o-han</i>)	<i>t'uo mən</i>	<i>tumyn</i>
Öl. 553	?	—————	<i>Kuo-lo</i> (krallık ismi : <i>İ-hsi-chi, Ay k'o-han, İ k'o-han</i>)	<i>khuâ lâ</i>	<i>kara?</i> <i>xvara?</i>
553-572	<i>mwγ'n</i> γ'γ'n	—————	<i>Ch'i-chin</i> (<i>Ssü-chin</i>), <i>Yen-tu</i> ; krallık ismi : <i>Mu-han k'o-han</i>	<i>muk γân</i> <i>muk kân</i>	<i>muγan</i> <i>muқан</i>
572-581	<i>t'sp'r</i> γ'γ'n	—————	<i>T'o-po k'o-han</i>	<i>thâ puât</i>	<i>tapar</i>
572-581	<i>nw''r</i> γ'γ'n	—————	<i>Nie-t'u, Shê-t'u</i> , krallık isimleri a) <i>Er-fu k'o-han</i> (<i>T'o-po</i> altında küçük kağan) b) <i>Sha-po-lío k'o-han</i>	<i>ńzię b'zúk</i> <i>ńzię b'uât</i>	<i>ńebuk (ńevuk)</i> <i>ńebar (ńevar)</i> ⁶
581-587					

⁶ S.E. Yahontov'un notu: Karlgren'e göre Er-fu karakterinin eski telaffuzu *ńzię-b'zúk* 'dur. Bunlardan birincisi Budist transkripsiyonunda nâdir olarak *ńe* hecesine tekabül eder. İkincisi yabancı kelimelerin transkripsiyonunda kullanılan karakterlerden değildir, fonetik değeri *buk* veya *vuk*'dur. *Bhuk* olarak görüldüğü sadece bir örnek biliyorum (Coğrafi bir isim olan *Tirabhukti* kelimesinin transkripsiyonunda). Bu karakterin aynı zamanda *b'zau* telaffuzu da mevcuttur.

Umumiyetle *bar* ve *var* hecelerinin imlâsında kullanılan *pa* (Eski Çincesi *b'uât*) yerine *fu* karakterinin *Er-fu* isminde görülmesi grafik bir yanlışlık olarak izah edilebilir. L. Menjşikov'dan öğrendiğime göre, Tun-Huang yazmasında *fu* 伏 işareti istisnasız 伏 olarak yazılmaktadır. (扌 扌 da olduğu gibi aynı sağ taraf ile).

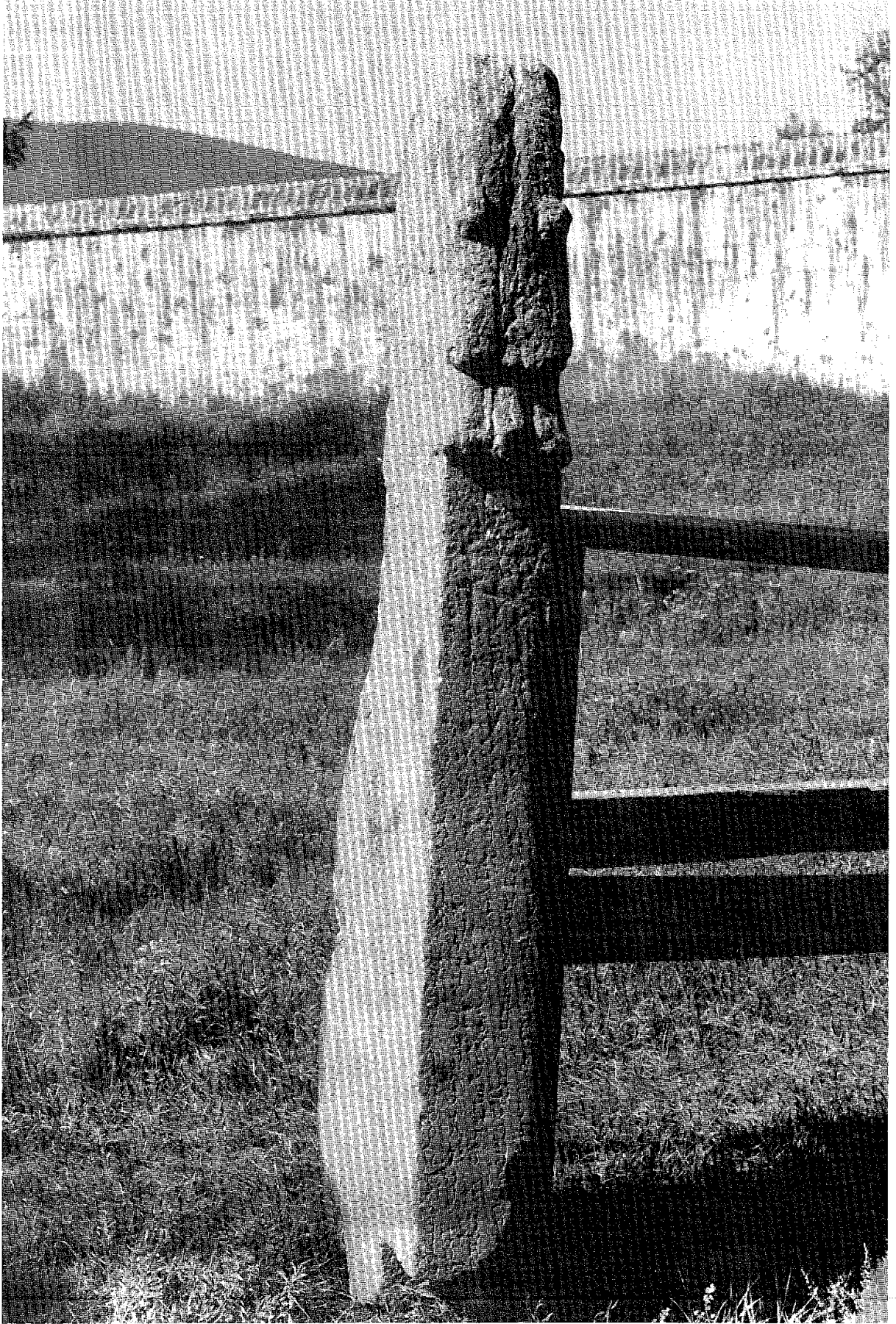
Er-fu k'o-han ünvanı Çin kaynaklarında bir tek kelime olarak görünmektedir. (bk. [2], I, s. 233) ve bütün metinlerde aynı şekilde tekrarlanmaktadır. Bu örneklerin hepsinin bir tek kaynaktan geldiği âşikardır, buna göre, şayet bu ilk kaynak yanlış kaydetmiş ise, sonraki metinler otomatik olarak aynı yanlış tekrarlamışlardır.

dahil oldu ve Uzak Doğu'yu Akdeniz'e bağlayan ticaret yolunu kontrol etmek için yapılan mücadelede yer aldı.

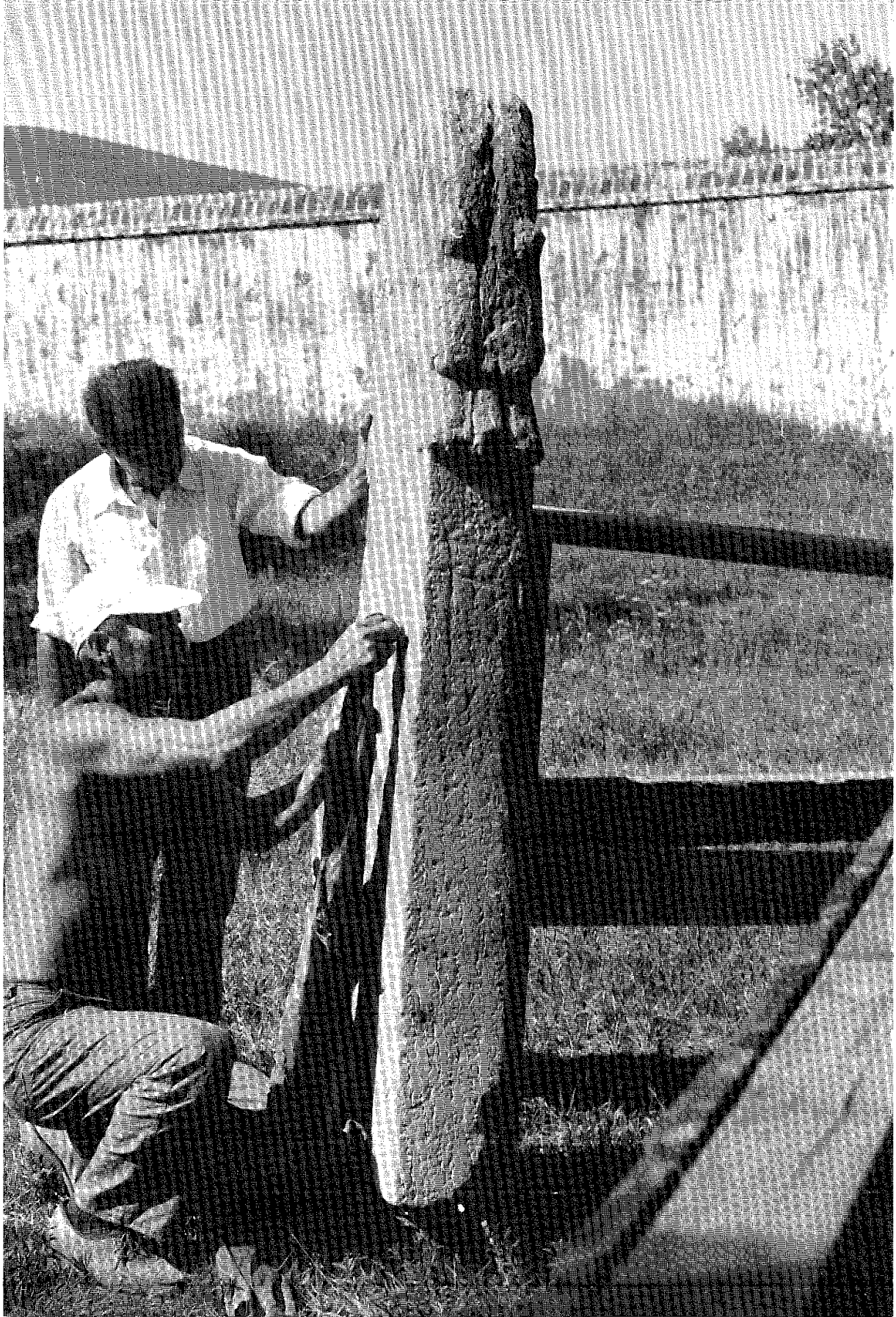
Bugut âbidesinin umumi tarihinin gözden geçirildiği şu anda, araştırmacıların elinde olan kaynaklar, Türk imparatorluğunun dış politikası hakkında oldukça tafsilatlı bilgi ihtiva etmekle beraber, imparatorluğun ilk üç çeyrek asrındaki iç hadiselerle hemen hemen hiç ışık tutmamaktadır. Buna göre, Bugut kitabesindeki bilgi her ne kadar yer yer eksik olsa bile, başka kaynaklardan elde edilen bilgiye mufassal ilâve olması ve bu bilgiyi kontrol etmesi bakımından ehemmiyeti haiz olup, verdiği bilgi bakımından başlı başına da bir kaynak değerindedir. Kitâbe kağanların başa gelme sırasını bildirmektedir. Evvelâ Bugut mezar külliyesinin hatırasına dikildiği *Mahan - Tegin*'in faaliyetlerine ithaf edilmiştir. Bu şahsı sadece bu âbideden öğrenmekteyiz. İsmine ne başka kaynaklarda rastlamakta ne de Çin kroniklerinde zikredilen kağanlardan biri olarak tesbit edebilmekteyiz. Kitabenin muhafaza edilen kısmında *Mahan - Tegin*'in ismi beş defa geçmektedir. (B 1, satır 2-3; B 2, satır 4-6; B 3, satır 4; B 3 de *mγ'*[*n tykyn*] kelimesi şüphesiz tamamlanabilir). *Mahan - Tegin* ismi üç defa βγγ "efendi, amir" kelimesi ile birlikte geçmektedir. βγγ kelimesi bu kitâbede umumiyetle kağan isimleri ile birlikte görülmektedir. (βγγ ... γ'γ'n "amir ... kağan"). B 1, satır 2 ve B 3, satır 4 de *Mahan-Tegin*'in ismi βγγ kelimesi olmadan geçmektedir. Kağanlar ve *Mahan-Tegin* ancak hadiselerin asıl kahramanı olarak zikredildiği zaman, bu kelimenin, isimlerinin önüne eklendiği farz olunabilir. Böylece, *Muhan- Kağan* ve *Muhan-Tegin*'in birlikte giriştikleri hadiseler tarif edilirken her ikisi de βγγ olarak tavsif edilmekte (βγγ *mwγ'n γ'γ'n γ'PZY βγγ mγ'n tykyn*) ama B 2, satır 3 de *Muhan Kağan*'ın öldüğü bildirildiğinde βγγ kelimesi görülmemektedir. βγγ kelimesi olmadan *Mahan-Tegin*'in isminin geçtiği B 1, satır 2, B 3, satır 3 için de aynı tefsir teklif edilebilir. Burada *Muhan-Tegin*, hadiselere fiili olarak katılmamaktadır. B 2, satır 8,9 da *Bumın Kağan*'ın isminden önce gelen βγγ kelimesi için hususi bir tefsir gereklidir. Metinde şöyle geçiyor. "... amir *Bumın - Kağan*'ın yeri" (yani, atalara tapınılan tapınak) ve "amir *Bumın - Kağan*'ın adına emir almak".

Mahan Tegin, kitâbeden anlaşıldığı üzere, *Muhan Kağan*'ın küçük kardeşidir ve belli bir süre de onunla ortak hükümdarlık yapmıştır. (B 2, satır 3). *Muhan Kağan*, takriben 553-572 yılları arasında hüküm sürmüştür. *Sui-shu*'ya göre, *Muhan* 20 yıl hüküm sürmüştür. Bununla beraber Çin kroniklerinde 569 tarihinden sonra *Muhan*'ın ismine rastlanmamaktadır. *Sui-shu*'nun "20 yıl" kaydını tenkitçi gözü ile kontrol ettiğimiz zaman, bu kaydın, gelişi güzel bir kayıt olduğu ortaya çıkar ([56]), II, 504). Bugut kitabesine göre, *Muhan*, ya 571'de veya daha önce ölmüştür. Belki de, yukarıda zikredilen Tavşan yılı, (B 2, satır 6) müteveffa *Muhan*'ın yerine *Mahan - Tegin*'in geçtiği seneye tekabül ediyor. *Mahan - Tegin*, bir kaç yıl için, *Taspar* ile ortak hükümdar veya onun imparatorluk nâibi olmuştur.

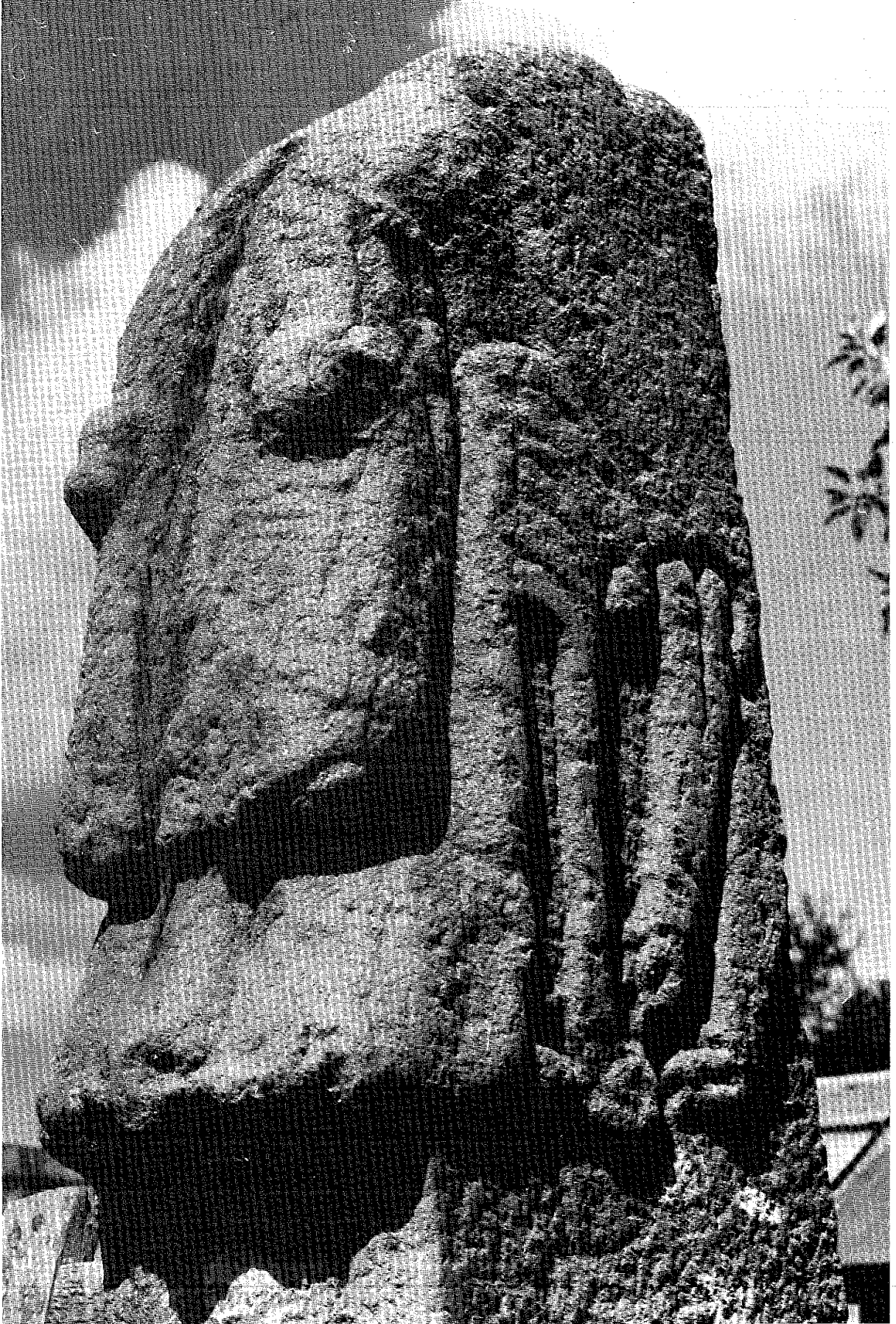

BUGUT B1 Sol yan yüzü (Foto: 1986)

BUGUT B1 Sol yan yüzü (Foto: 1986)

BUGUT B1 Sol yan yüzü başlığı (Foto: 1986)

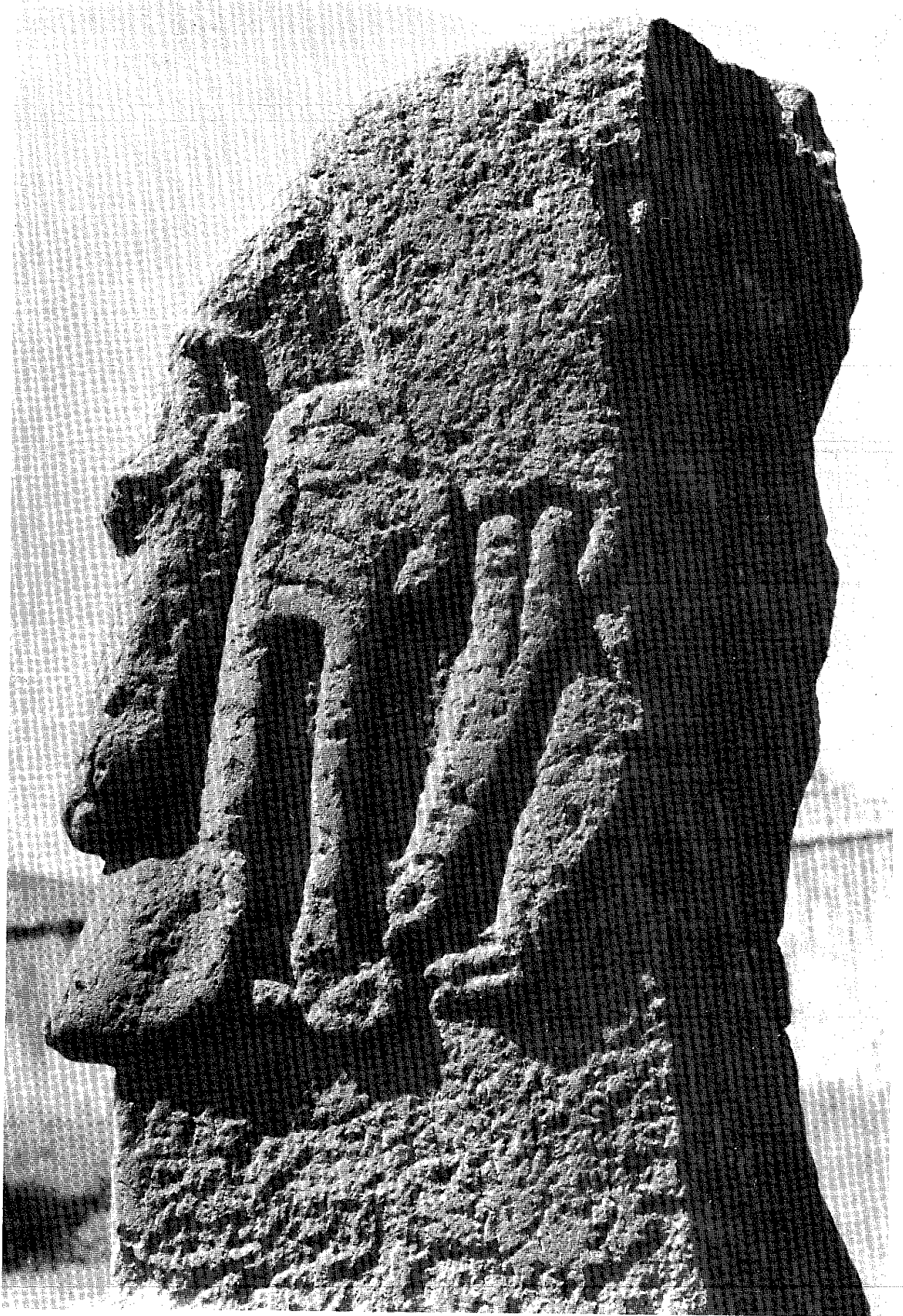
BUGUT B1 Sol yan yüzü

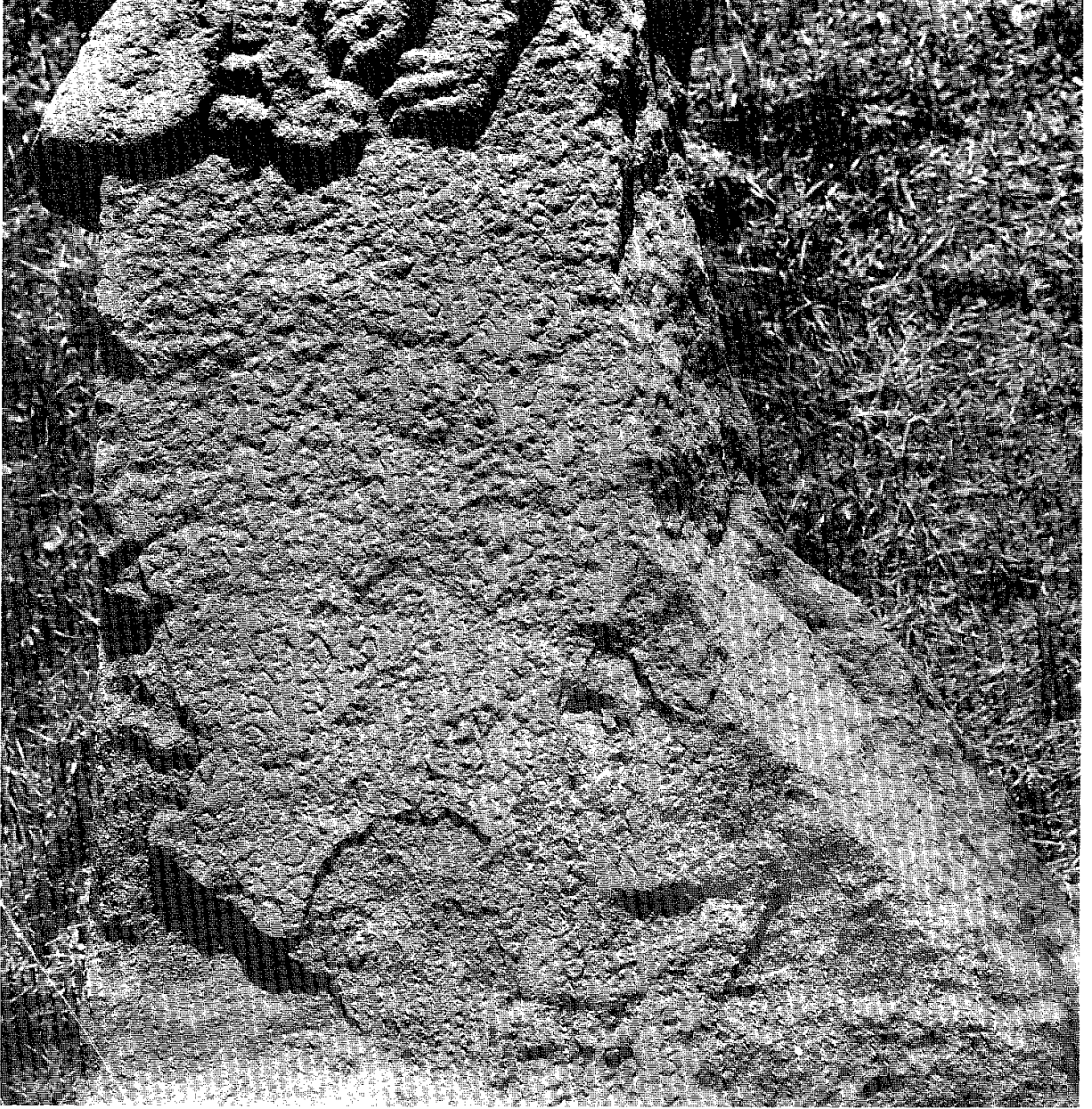
BUGUT B2 Ön yüzü (Foto: 1986)

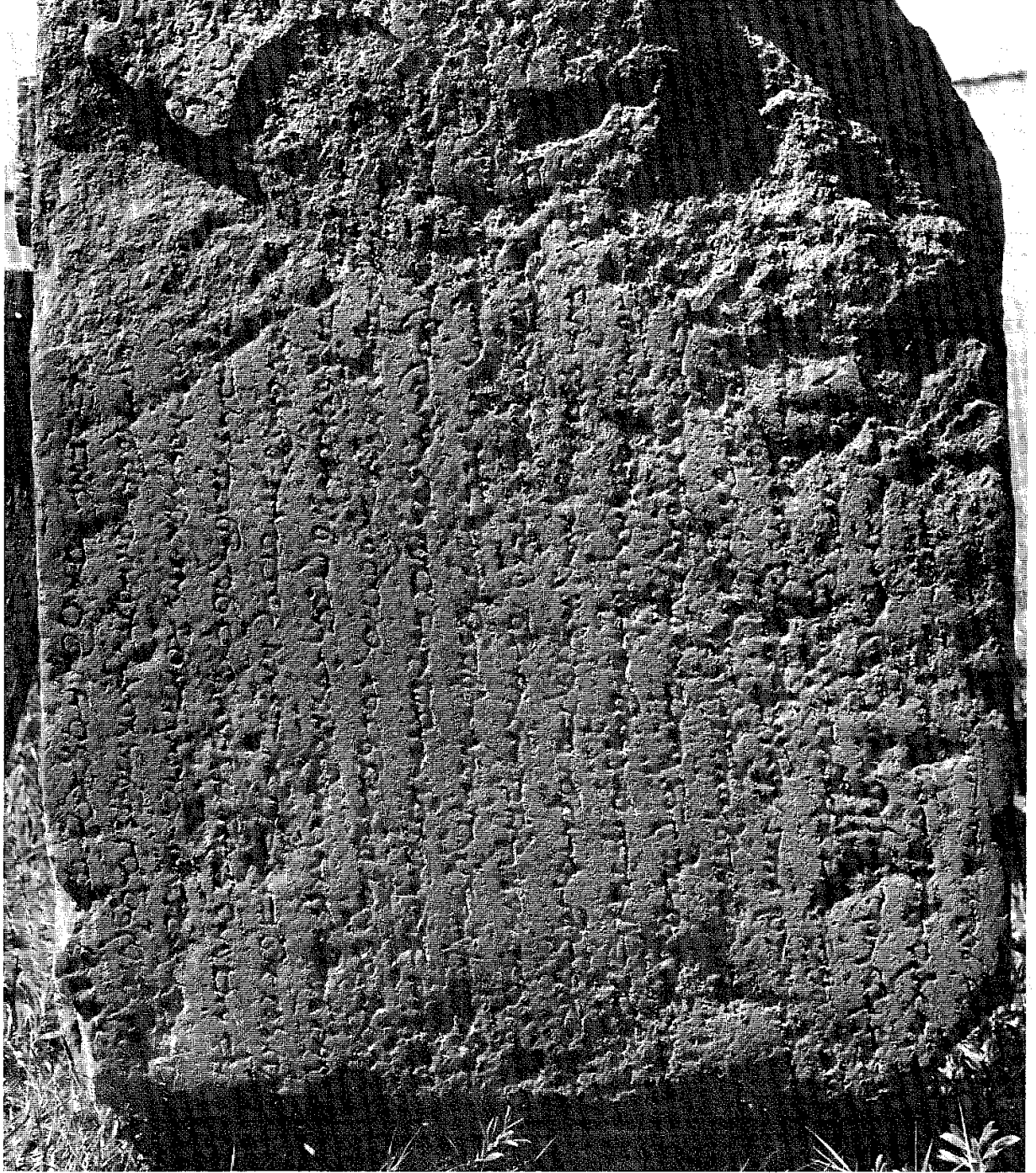
BUGUT B2 Ön yüzü

BUGUT B2 Ön yüzünün başlığı (Foto: 1986)

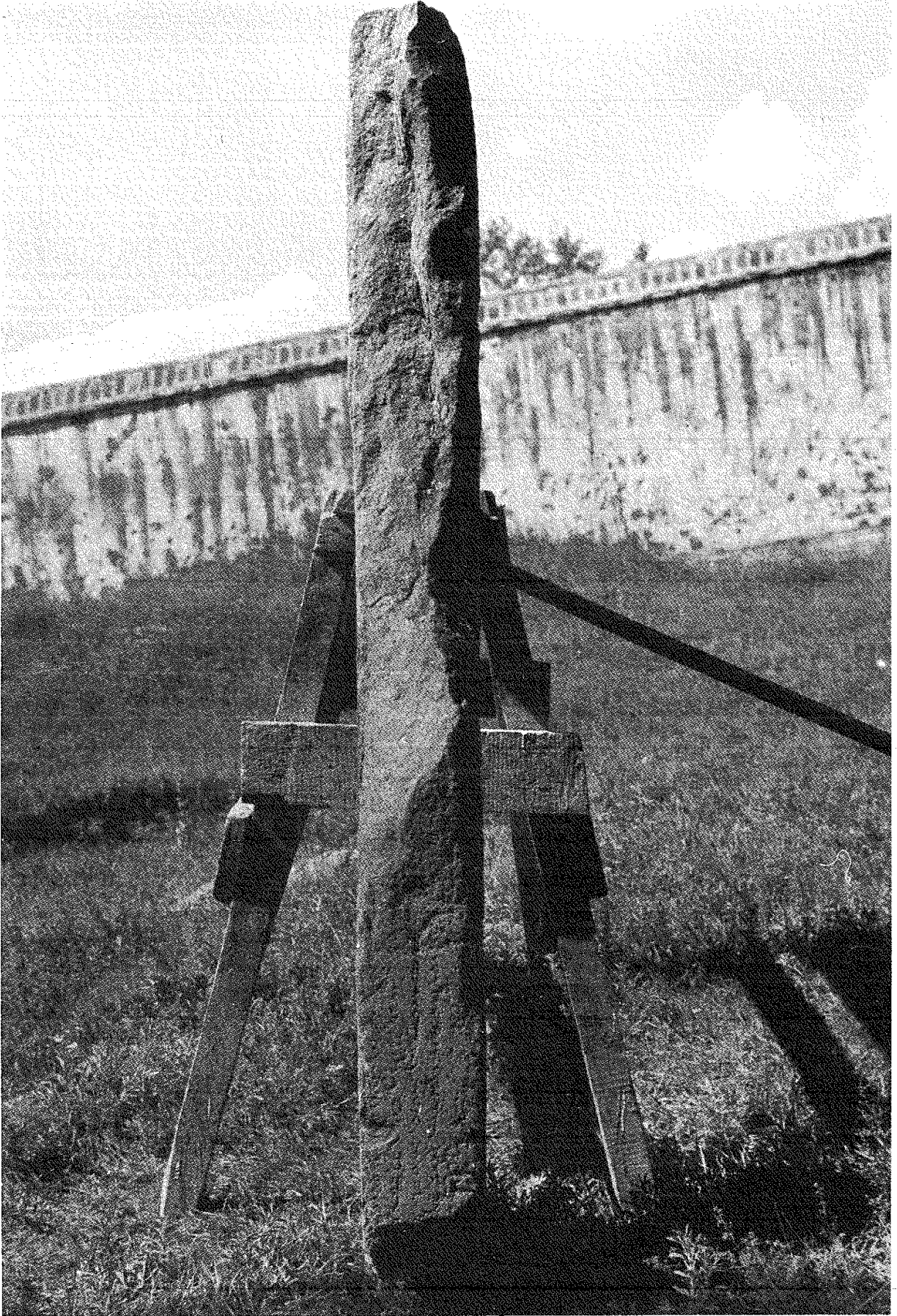
BUGUT B2 Ön yüzü orta kısmı (Foto: 1986)

BUGUT B2 Ön yüzü alt kısmı (Foto: 1986)

BUGUT B2 Ön yüzü alt kısmı

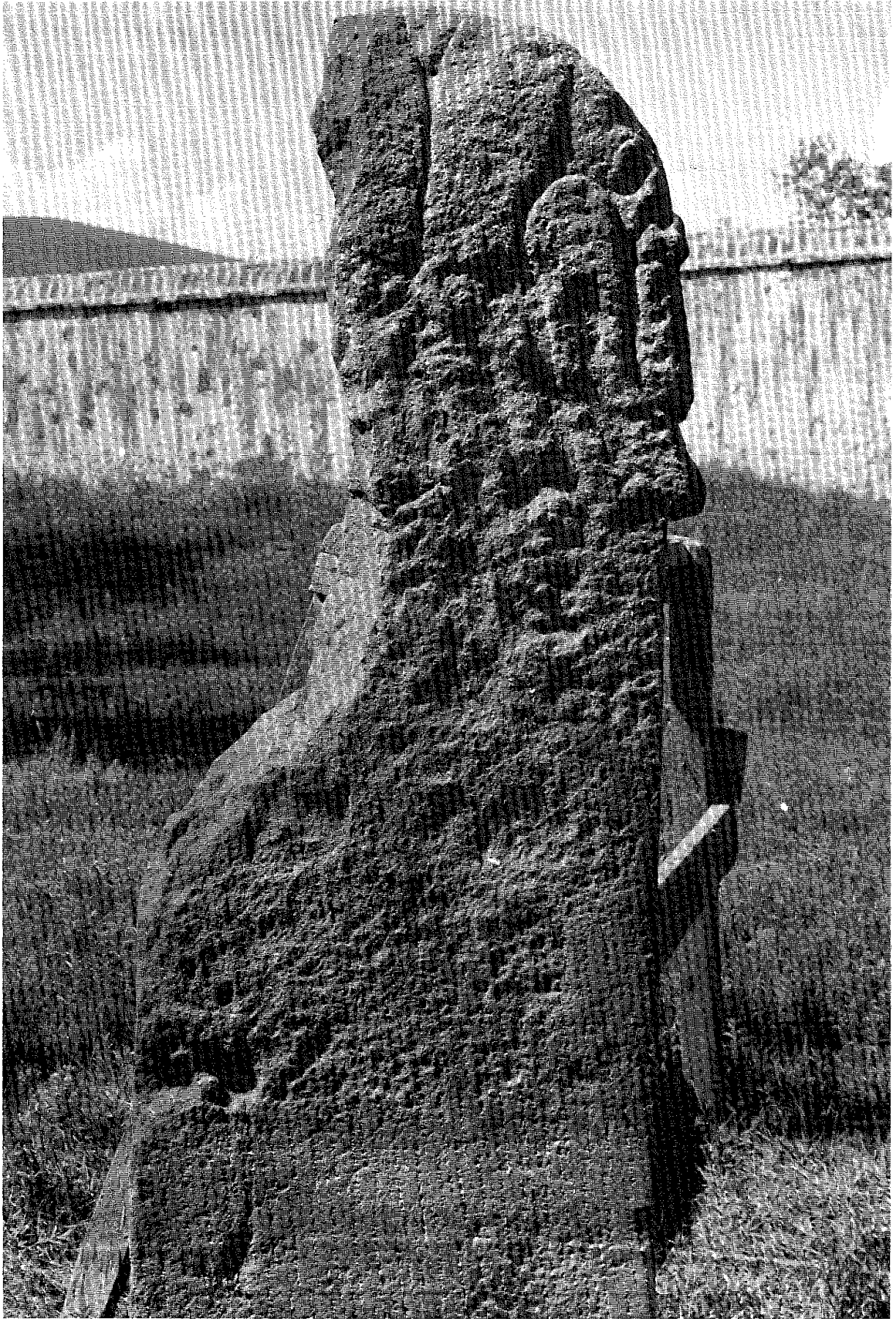
BUGUT B3 Sağ yan yüzü (Foto: 1986)

BUGUT B3 Sağ yamı alt yüzü (Foto: 1986)

BUGUT B4 Brahmi harfli arka yüzü

BUGUT B4 Brahmi harfli arka yüzü üst kısmı (Foto: 1986)

BUGUT B4 Brahmi harfli arka yüzü alt kısmı (Foto: 1986)

Taspar - Kağan (T'o-po)'ın adı Çin kroniklerinde ilk defa 573 tarihinde kaydedilmektedir ve bu kayıt da *Taspar*'ın tahta geçmesi ile ilgili olmayıp, Kuzey Chou sarayına gönderdiği hediyelerin bahsi dolayısı ile dir.

B 2'nin metnindeki sayısız boşluklar'dan dolayı, *Taspar*'ın hükümdarlığı sırasında *Mahan*'ın rolünün ne olduğunu öğrenemiyoruz. Ama, burada onun hükümdarlığı sırasında geçen hadiselerin tafsilatlı bir şekilde anlatıldığını ve aynı zamanda Budizm'i intihabın resmî izahının ihtiva edildiğini ortaya koyabiliriz. B 2, satır 15, 16, 19'da okunabilen kısımlar, sırayla şöyledir: "İki hükümdar olarak ...", "bilgi ile dolu idiler..." ve "... arkadaş idiler".

Böylece kitâbede *Muhan-Kağan* ve *Taspar - Kağan*'ın isimleri *Mahan - Tegin*'in faaliyeti ile ilgili olarak geçmektedir. Birinci Türk kağanlığının kurucusu *Bumin-Kağan*'ın ismi ise metinde sadece ruhu şad edildiği zaman geçmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi, *Nivar* ismi kitabenin başında geçmektedir. B 1'in ikinci satırındaki bir boşluk çok mühim bir pasajın kesin tefsirini engellemektedir: 2 ('YK ...) [15 harflik bir boşluk] (ZK?) *trwkc* βγγ *nw*"r γ'γ'n 'wskwp'r ckn'cw mγ'n 3 (*tykyn pr*)[w] (γ'γ'n wy'k) w'[ş]t. w'ş't "tahta geçti" kelimesini *Nw*"r γ'γ'n ile rabita kuran fiil olarak ele alırsak, tercüme şöyle olmalı; "Türk beyi, *Nivar-Kağan*, *Mahan-Tegin*'in yerine kağan olarak geçti". Böyle bir tercümeden şu anlam çıkar: *Nivar*, *Mahan - Tegin* öldükten sonra, *Taspar* ile ortak hükümdar olmak üzere, onun yerine geçti. Fakat bu durum Çin kaynakları ile tezada düşmektedir. Çin kaynaklarına göre *Nivar*, (Çince transkripsiyonu *Er-fu*)⁷ *Taspar*'ın tahta geçtiği sırada ortak - hükümdar, "küçük kağan" olarak atanmıştı. "T'o po ernannte Schê-t'u zum Ör-fu Khagan und liess in den Osten verwalten; er machte seinen jungeren Bruder Yu-tan Khagan zum Pu-li Khagan und liess ihn im Westen residieren". ([56], II, s. 504-505; krş. [2], I, s. 223).

γ'γ'n yerine üçüncü satırın aşınmış kısmında βγ'n okuyacak olursak, o zaman *Nivar* adının bağlı olduğu fiil ikinci satırın aşınmış kısmında olmalıdır:

"Türk hakanı *Nivar - Kağan*, ('wskwp'r ckn'cw) *Mahan - Tegin* tanrıların yerine gittikten (yani öldükten) sonra [bir dikili taşın dikilmesini emretti]. *prw* βγ'n wy'k w'ş't. "tanrıların yerine gitti" teriminin Orta - Farsçadaki bir deyim ile benzerliği vardır, ama Sogutçada bir benzerine hiç bir zaman rastlanılmamıştır.

Söz konusu olan pasajın muhtemel bir tefsiri de değişik bir sentaks düzenlemesi ile ortaya çıkar. (ZK?) *trwkc* βγγ *nw*"r γ'γ'n "Türklerin hakanı, *Nivar - Kağan* [(tarafından) bir dikili taşın dikilmesi emir (edildi)]. cümlesinin sonunu teşkil ediyorsa, şu grift cümle onu takip etmeli:

⁷ L. Menşikov, Çince *Er-fu*'yu ve Buğut âbidesindeki *Nivar*'ı ilk ortaya çıkarandır.

'wskwp'r ckn'cw mγ'n 3 (tykyn pr)[w] (γ'γ'n wy'k) w'[s]t 'XRZY nwkr ZK βγγ mwγ'n γ'γ'n 'PZY βγγ mγ'n tykyn 4 ... (pyştrw?) k'w 'wrt's'r prm prw 'ny t'k 'βc'npδ 'swşwyn'tt wm'[t'nt] "Mahan - Tegin hakanlık ünvanına (yani makamına) geçtikten sonra, hakan *Muhan - Kağan* ve hakan *Muhan-Tegin* (o zamandan beri) dünyanın kurtarıcısı oldular".

Dikili taşın hali her ne kadar anlamlı ve bağlantılı bir tercümeyle elverişli değilse bile, aşağıdaki esas noktalar ortaya konabilir.

1. B 1, satır 1-2 : Dikili taşın "Çin hükümdarı *Kwts'tt* devrinde (*Nivar'*-in *Mahan - Tegin*'in makamına geçtiği zaman?) Türkler tarafından dikildiğine ait bilgi.

2. B 1, satır 2-4 : "Dünyanın kurtarıcıları" olan *Muhan - Kağan* ve *Mahan - Tegin*'in ortak hükümdarlığı.

3. B 1, satır 5 -B 2, satır 5 : *Muhan-Kağan*'ın ölümü, vâris için tanrılara çağırısı, asillerin meclisi, *Muhan Tegin*'e *Muhan*'ın yolunda ilerlemesi için hitap : "Ağabeyin *Muhan - Kağan* öldü ... parayı eşit dağıttı ve insanlara iyi baktı ... ve şimdi sen hakan *Mahan-Tegin* idareye devam edince ... ve insanlara iyi bak";

4. B 2, satır 6-7 : *Mahan - Tegin* kabul etti (...). Tavşan yılında (571) "kağan"lık makamına geçti" ve (o zamandan beri) "altı (?) yıl" idare etmişti (*wγwşw? srδ*).

5. B 2, satır 7-14 : *Taspar-Kağan* ve *Mahan-Tegin*'in ortak hükümdarlığı. *Taspar*'ın Budizme geçmek için tanrılara danışması; asillerin meclisi (*şadapıt*'lar, *tarkan*'lar, *kurkapın*'lar, *señgün*'ler, ..., akrabalar); *Bumın*'ın ruhunun yad edilmesi ruhun yeni ve büyük bir *saṃgha*'nın yapılmasını emretmesi; *Taspar*'ın imparatorluğun ve tahtın akibeti üzerinde düşünceleri, askerî seferlerin tarifi (?).

6. B 2, satır 15-19 (okunamayacak haldedir) : *Taspar* ile *Mahan - Tegin*'in ortak hükûmetinin yorumu.

7. B 3, satır 1-4: *Mahan Tegin*'in (?), hükûmetinin methiyesi (*.)wk' trγw'n*, ileri gelen bir kişinin isminin zikri. Muhtemelen kitabenin yazarı olan bu kişi, Sogtçası çok iyi bir Türk veya ismi Türkçe olan bir Sogtludur. B 3, satır 4'de (*.)wk' trγw'n* (*Buğa tarқан?*) zikr edilmekte, *Muhan - Tegin*'in isminden önce βγγ görülmemektedir ki bu da pasajın *Mahan*'ın ölümü ile ilgili olduğunu kuvvetlendirir.

Kitâbenin parçaları, ilk Türk imparatorluğunun sosyal teşkilâtına ait, bilhassa cemiyetin hiyerarşik tabakalanması hakkında bazı ilgi çekici bilgiler vermektedir: Kağan, akrabaları, *şadapıt*'lar, *tarқан*'lar, *kurkapın*'lar (*γwrγ'p'yn*), *señgün*'ler, *tudun*'lar, süvariler, bütün insanlar. *Kurkapın* tabiri ilk defa Bugut kitâbesinde görülmektedir ve her halde runik âbide-

lerdeki *beg* ünvanına tekabül etmektedir. Orhun kitbelerinde olduğu gibi, Bugut dikili taŐında bahsi geçen kağanların en önemli hak ve vazifeleri de tanrılar ve insanlar arasında aracı olmak (B 2, satır 1.1: ... *k'w βγw s'r pwrsty* "tanrılardan sordu) ve insanlara bakmak (Sogtça *p'r-* "beslemek"), para (ganîmet ?) dağıtmaktır.

Hükümdarın dinî lider olması dolayısı ile tanrılarla olan münasebeti, Bugut kitbesinin dinî telakkilerinde Orhun âbidelerinde olduğundan çok daha mühim ve âşikar bir yer işgal etmektedir.

6. asrın 70'li yıllarının başında aşiret federasyonu güçlü bir imparatorluk haline gelirken bu yarım asırlık süre içinde Türklerin dinî inançları da karışık tesirler altında kalmıştır. Ananevî yer ve gök kültü, atalar kültü ve şamanizm tesirleri ile birlikte, büyük Asya dinlerinden Mazdaizm ve Budizm de etkilerini göstermiştir. Türk iktisadî ve siyasî hayatının Mazdaist ve Budist misyonlarını ne şekilde etkilediğini açıklığa kavuşturmak için daha araştırma yapmak gerekmektedir. Bu arada, birinci imparatorluğun hükümdarlarının, en başından beri, sadece askerî kuvvetin rolünü değil, bu çapta bir imparatorluğu idare edebilmek için ideolojik faktörlerin rolünü de anlamış oldukları da açıkça görölmektedir. Hem Orta - Asya ve hem Uzak Doğu'da yaygın olan Budizm, Türk imparatorluğunun hükümdarları tarafından değişik unsurlardan oluşan imparatorlukta ideolojik bir birlik yaratabilecek cihanşümul bir din şekli olarak telakki edilmekte idi. 581 de başlayan ve imparatorluğu çöküntüye sürükleyen sosyo-politik kriz bu geliŐimi durdurdu.

Budizm Türklere 4. - 5. asırda, hem soy ve hem tarih bakımından *A-shih-na* kabilesine bağlı olan Doğu Türkistandaki Hun devleti zamanında erişmişti. Budizm'in Türklerin dinî törelerine girmesini temin eden ilk resmî adımları *Muhan-Ėađan* atmıştı. *Taspar*'ın Budist misyonuna verdiği ehemmiyet sayesinde Budizme mensup olanlara kültürel ve politik öncelik tanındı. Bugut kitabesi, Budizmin Türkler arasında yayılmasının en önemli belirtisini, yani imparatorluğun merkezî bir yerinde bir Budist *samĖha*'sının inşa edileceğini kaydediyor (B 2, satır 10: *RBkw nwh snk' 'wst* "büyük yeni bir *samĖha* inşa et"). Bu hadise Çin kaynaklarından da bilinmektedir. Kitbenin muhafaza edilmiş kısımlarına bakacak olursak burada ya mukaddes emir gereğince *Taspar*'ın gerçekleŐtirdiđi hadiselerden veya *Taspar*'ın emri üzerine *Mahan - Tegin*'in *samĖha*'yı inşa ettirmesinden bahsedildiği söylenebilir (krş. B 2, satır 9-10).

Taspar'ın Budizmi resmen kabulünden hemen sonra Kuzey Chou'da imparator *Wu-ti* Budistlerin katliamına başladı (574). Kuzey Chou'dan ayrılan ünlü bir misyoner, Hintli rahip *Jinagupta* ve taraftarları on sene Türklerle birlikte kaldı (574-584) ve başarılı bir şekilde Budizmi vaaz ettiler. Bazı *sūtra*'lar Türkçeye tercüme edildi ve yine bu devirde, *Taspar* için, yazıya geçirildi (sadece Sogtların bu tercümeleri yapabileceklerini farzet-

mekte A. von Gabain haklıdır (krş., [39], s. 196). Budist mabet ve manastırları, *Taspar*'ın da hazır bulunduğu bir merasimle açıldı.

(B 3)'teki kitâbenin son kısmı kağanların Budizmin hamiliğini yaptığını gösteriyor. Her ne kadar metnin küçük bir kısmı okunuyorsa da, B 3, s 1-2'de ve en az iki defa geçen *şyr'k krtk*) "lütuf, himaye, terviç" kelimesinden kastin Budizmin yayılması için gösterilen himaye olduğu anlaşılıyor.

Bugut kitâbesinin Sogt veya Türk olan yazarı Budist değildi. Bunu da *'swşwyn't* (Avesta *saosyant-*) "kurtarıcı" gibi Zerdüşterimlerini kullanmasından tesbit ediyoruz. Kağanların talimat için baş vurduğu tanrıların, Orhun âbidelerinden bilinen yer ve gök Türk tanrılarının olduğunu düşünmemiz gerekir. Fakat bu tanrılar Zerdüşter Sogtlar arasında veya daha doğrusu Mazdeistler arasında yaygın olan bir tabir ile çağırılmaktadır ($\beta\gamma-$, çokluk şekli $\beta\gamma\gamma\delta$). *k'w* $\beta\gamma\gamma$ *s'r pwrsty* "tanrıdan ister/sorar" ibaresi ile kitâbenin yazarının Sogtların baş tanrısı Ahuramazda'yı kastettiğini gösterecek bir bilgi yoktur⁸. Fakat, bütün bu söylenenlere rağmen, kitâbede söz konusu

⁸ $\beta\gamma-$ kelimesinin *Rgveda*'daki *Bhaga*'ya tekabül eden tanrı *Vaγ* ("tanrı Baga")'yı isnad ettiğini gösterecek hiç bir belge yoktur. W. B. Henning'e göre tanrı *Vaγ*, Mug dağından gelen Sogtça nikah muamelesinde ve "düğün" manasına gelen Sogtça bir kelimededir (Bk. [52], s. 249 ve devamı). Sogtlar $\beta\gamma-$ kelimesi ile başka tanrıları kastedmiş olabilirler, Ahamenidler devrinde İranlıların Ahuramazda'ya "büyük tanrı" (*baga vazrka*), "tanrıların en büyüğü" (*Maθišta bagānām*) ve diğer tanrılara da sadece *baga* - dediği gibi (Eski İran kitâbeleri ile Krş : "Var olan Ahuramazda ve diğer tanrılar", "Ahuramazda bütün tanrılar ile", "Ahuramazda (asil) kabilenin tanrıları ile", "Ahuramazda ve tanrı Mitra beni korusun"; Yeni Avesta'da *baga* - Ahuramazda, Mitra ve Ay tanrısı için kullanılmıştır). Sogtçada Hristiyan misyonerler gibi tek Tanrıya inananlar için Sogtça $\beta\gamma$ kelimesi bir tek "Allah", Mazdeist Sogtlar için ise $\beta\gamma$ bir çok tanrıdan biri manasına gelmiştir. (Sogt ve civardaki dağlık Ustruşana bölgesinin dinini Mazdeist diye adlandırmak yerinde olur, bu dinde Zerdüştlük ortak aryan devirlerinden kalma eski inançlarla karışmıştır.) Bu durum komşu bölgelerde de iyi biliniyordu. 7. asrın sonlarında 8. asrın başlarında Semerkand'a gelen bir elçi "Semerkand tanrılarından iyi haberdar olduğu görüşünü ortaya koymayı bir vazife bilmiştir" *sm'rkndc* $\beta\gamma\gamma\delta$ (Afrasiyab'dan bir kitâbe). Mug nikâh muamelesinde geçen $\beta\gamma$ -den kastin Ahuramazda olması muhtemeldir. Ahuramazda özel ismi nadiren Sogt dökümanlarında geçmektedir (Manihey metinlerindeki *xwrmzt'* $\beta\gamma$ - tanrı Ahuramazda'yı ve aynı zamanda ilk insanı ifade etmektedir; özel isimler arasında - *xwrmztkk* - Sogtça "Eski Mektuplar" da; takvimde ayın ilk günü, haftanın beşinci günü ve bir gezegenin adı olarak). Sogtların bir çok diğer insanlarda olduğu gibi, en yüce tanrının ismini söylemekten ve yazmaktan kaçındıkları ve bunu $\beta\gamma$ - kelimesine gizledikleri görülüyor. Aynı durumu Mug mektuplarında, en yüce tanrı manasına gelen $\beta\gamma$ - kelimesinin kullanışının tahlilinde müşahade etmek mümkündür (mektup A-17; B-15 ve bilhassa satır I. de metni Arapçadan tercüme eden Sogt yazar Arapçadaki *Bismillâh*'a karşılık olarak *prn'm* $\beta\gamma\gamma$ *δ'mδ'nk* "yaratıcı tanrı adına" kelimesini kullanmaktadır, krş: Orta Farsça başlangıç olan *pad nām i dādār Ohrmizd* "Yaratıcı Ormuzd adına", aynı yazar Arapçadaki *el-ḥamdülillâh* için Sogtça karşılığını *'sp's Zkn* $\beta\gamma\gamma$ "Tanrıya şükürler" olarak vermiştir, bk. [18], sayfa 110-112, 162-163, 169). Mug nikâh mukavelesinde doc. Nov. 4, Recto, satır 10-11 *ZKn* $\beta\gamma\gamma$ *ZY ZKn* *myδr' nβ'nty* tabiri aynı zamanda "tanrının (yani Ahuramazda'nın) ve Mitra'nın huzurunda" ve Mitra üzerine yemin ederim") olarak alınabilir.

olan βγ- kelimesinin “ilâhi, semavî” veya “cennetin tanrısı, göğün tanrısı” manasında ve türkçedeki *Tenğri* “cennet, tanrı, ilâhi” karşılığı olduğu ispat edilemez. Bu iki kelimenin semantik sahalarında fark vardır. Bu fark, Sogt ve Türklerin kozmogoni ve dîni telâkkilerinin ayrı oluşundan doğmaktadır. Sogtlara göre, yer ve gök, Ahuramazda tarafından yaratılmıştır. Türklere göre, yer ve gök, ezelden beri var idi. Buğut kitabesinde dîni senkretizm terminolojide mevcuttur : Budist *sank'*, Mazdeist *'swšwryn't* ve βγ-, βγγst Mazdeist anlayışında Türklerin yer ve gök kültürünü yansıtır.

βγ- tabiri, Buğut kitâbesinde sık sık geçen βγγ NN γ'γ'n (veya *tykyn*)- ünvanında çok başka bir mana taşır. Bu hallerde, protokol dökümanlarının dahil olduğu çeşitli Sogt metinlerinde görüldüğü üzere, βγ - “bey” manasına gelir. Bu durumda βγγ kelimesini “cennet, gök” olarak tercüme etmek için esaslı bir sebep yoktur; aynı şekilde Karabalgasun kitâbesindeki βγγ *'wyγwr γ'γ'n* ibâresi (O. Hansen -bk. [46], s. 15- ve diğerlerinin tercüme ettiği gibi) “der himmlische Uiguren-Qayan” manasına gelmeyip, “bey, Uygur “Kagan” karşılığını vermektedir, Karabalgasun kitâbesindeki βγγ *m'r-m'ny dynh* de (“des göttlichen Mār-Māni Lehre” değil) “Bey, Mār-Māni'nin dini manasına gelir. βγγ *'γšywny* “Bey Vali”dir. (Kırs. Türgiş sikkelerinin yazıları : βγγ *twrkys γ'γ'n pny* “beyin sikkesi, Türgiş Kağan). Orta Farsça **bag* eski Türkçeye *beg* şekliyle geçmiştir; kelimenin manası “amir, bey, hükümdar, padişah” olup hiç bir zaman “ilahi” veya “semavî” manasında kullanılmamıştır⁹.

Buğut kitabesinin zikredilmesi gereken bir başka hususiyeti vardır. 8. ve 9. asırlardaki kağanların mezar kitabelerine istisna olarak Buğut kitabesinde ne runik harfleriyle ne de başka bir yazıyla Türkçe herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Runik alfabenin menşei, idarenin resmî dili ve yazısı, ve 2. Türk hanlığının doğuşundan önceki devrede Türk historiografisi mevzuunu bir kenara bırakacak olursak, 8. asrın başında runik alfabeği kullanarak mükemmel bir dil ve üslûb ile sergilenen Türk edebiyatı ve tarihi tradisyonunu sadece geçmişteki kahramanların destanlarını muhafaza edip yenilerini yaratan ve mevcudiyetinden emin olduğumuz Türk aşiret ozanlarının yarattığı Türk saz şâirleri ekolü etkilememiştir; Sogtların ortaya koyduğu mezar - kitâbesi edebiyatının da Türk edebiyatına ve tarihçiliğine tesir ettiği düşünülebilir. Maalesef yazılı Sogt edebiyatında Buğut kitâbesi bu çeşidin tek âbidesidir, bu güne kadar ne Sogtların hudutları dahilinde, ne de Sogtçanın ticaret, yazı ve kültür dili olduğu bölgelerle

⁹ O. I. Smirnova'nın çeşitli eserlerinde tekrarlanan O. Hansen'in görüşü (krş. [46], s. 25, not 1, 26) yani Soğutça βγ -'in türkçe *tengri* karşılığı olduğu görüşü esas olarak şu benzerliğe dayanır. Türkçe *tengri* uyğur kağan - Soğutça βγγ *'wyγwr γ'γ'n*; Türkçe *tengride kut bolmuş* - sogtça MN βγγsty *prnβγty* (“tanrıdan bir karizma elde ettikten sonra”). Gerçekte *tengri*~βγ- arasında bir benzerlik yoktur; Karabalgasun kitâbesinde “semavî” sıfatı sadece türkçe protokol formüllerinde görülmektedir, nazarı dikkati çeken bir nokta da kitabenin Sogtçasında Türkçe *tengride* tercüme edilmeyip *tnkryδ'* şeklinde transliterasyonlanmaktadır.

Sogt mezar kitabeleri bulunmamıştır. Bu durumda yapılacak tek iş, Buğut kitâbesini Türk runik mezar kitâbeleri ile mukayese etmektir. Bunların muhtevası ve üslûbu başlı başına bir araştırmanın konusu olmalıdır. Şu noktayı da göz önünde bulundurmalıyız: elde kalan parçalara dayanarak Buğut kitâbesi ve üslûbu bir çok bakımlardan ikinci imparatorluk runik âbidelerine benzemektedir (Bilhassa *Kül-Tegin* ve *Bilge Kağan* şerefine dikilen dikili taşlara). Bu husus tarihî - biyografik ve didaktik unsurların girift bir tarzda beyan edilmesinde görülüyor. Aynı zamanda farklar da vardır. Meselâ hadiseler bir üçüncü şahsın (yazarın) ağzından ifade edilmektedir.

5. Kitâbenin 6. asrın son çeyreğinden kalma olduğu görüşünün paleografik verilerle desteklenmesi gerekir. Maalesef, bugün elde olan ilk Sogt dökümanlarının azlığından tafsilâtlı bir mukayesenin yapılması güçtür. Kitâbedeki kursif yazı kesinlikle "Eski Mektuplar"ın hattından sonraki bir tarihe aittir (W. H. Henning'in tarihlendirmesine göre "Eski Mektuplar" 4. asrın başlarıdır). Bütün diğer kursiv yazılı Sogt metinleri Buğut kitâbesinden sonradır. (7. ve sonraki asırlarda Sogt Budist yazmaları, bazı iş dökümanları, meselâ Mug Dağı'ndan 8. asrın ilk çeyreğinden kalma, ve daha kısa olup daha sonraki bir tarihten olan meselâ çoğu eski Pencikent'deki hafriyatta bulunan çanak parçalarındaki yazılar, bir istisna hariç, 7. ve 8. asrın başlarına aittir. Afrasiyab'daki bazı kitâbeler 7. asrın sonu ve 8. asrın başlarındandır. Kuzey Ustrushana'daki Çilhujra sarayında bulunan tahta üzerine yazılı bazı dökümanlar 7. asrın sonu ve 8. asrın başındandır; Ladak'da taş üzerindeki bir yazı M.S. 841-842 tarihlidir. Karabalgasun kitâbesi 9. asrın başlarındandır. Kırgızistanda bulunan bazı kitâbeler de 9-10. asırdandır vs). Buğut kitâbesindeki yazıya en yakın yazı stili Buharhudat adı verilen sikkelerin yazısıdır (Sikkelerin yazısının esas şekli M.S. 5. asırda ortaya konmuştu). Pērōz'un ve diğer Sasanî hükümdarlarının 5.-6. asırlardaki drahmalarında ve bunların taklitlerinde görülen yazılar buna en yakın olanıdır¹⁰. Bu darb edilerek yazılan yazıların 6. asıra ait olduğunu ve ilk Toharistan olmak üzere Sasan hudutlarının civarındaki bölgelerin Türkler tarafından istilâsı neticesinde ortaya çıktığını farz etmemiz için bazı sebepler vardır (γ'γ'n "kağan" *tykyn* "tegin" gibi ünvanların darb edildiği görülmektedir. (bk. [12], s. 173-175). Buğut kitâbesi gibi bu darb edilerek yazılan yazıların da Türk hükümdarlarının Sogtçayı resmî dil ve yazı olarak kullandığı devreye aittir. Bu, 6. asırda ve 7. asrın başında yay-

¹⁰ Buna benzer yazılı sikkeler ile ilgili ilk yazı için bk. [12], s. 173-174. Taşkent şehrinde Özbek SSC Tarihi müzesinin koleksiyonunda bulunan iki örneğin yayımı için bk. [16], s. 39-40, sikkelerin üzerindeki yazıların bir kopyesi ve yabancı koleksiyonlardaki sikkelerin fotoğrafı için bk. [45], II, s. 142, 152 vd.; tablo IV. Şimdiye kadar yayınlanmamış bazı örneklerden istifade ederek bu makalenin yazarlarından biri araştırma yapmaktadır.

gın bir adetti. Tesirleri sonra da devam etti. (Türgiç hükümdarlarının ve diğer bazı Türk hükümdarlarının sikkelerinde Sogt yazıları vardır; Türk Karahanlı beylerinin emri üzerine Kırgızistan'da Sogtça kaya kitâbeleri yapılmıştır). Darbedilerek yazılan Sogtça yazılar çok kısadır. Bütün harfler gösterilmemiştir. Böylece bu darbedilerek yazılan örnekler, Bugut kitâbesinin kursiv yazısına zahiri ve umumi görünüş bakımından bir benzerlik gösterir. Bu benzerliği her bir harfin oyuluşunda görmek mümkün değildir. Bu durum karşısında daha sonraki tarihlerden kalma Sogt metinlerine dönmeye mecburuz. Bugut kitâbesinin paleografik tahlilini yapabilmek ve tarihlendirebilmek için N. M. Yadrintsev'in 1989'da Moğolistan'da ortaya çıkardığı ilk Sogt kitâbesi olan Karabalgasun kitâbesi ile Bugut kitâbesini mukayese etmemiz gerekir. Karabalgasun kitâbesi Çince ve Köktürkçe varyant da ihtiva etmektedir. Sogtça olan kısmının sadece bir parçası muhafaza edilebilmiştir. Bu kısmın okunması en az zarar görmüş olan Çince bölüm ile karşılaştırarak mümkün olmuştur (bk. [4], [28], [34], [57], s. 172-200; [65], s. 29], kısım II, s. 177-199; [46], s. 6-8); Köktürkçe metin hemen hemen tamamen harab olmuştur. Karabalgasun kitâbesinin Sogtça kısmının transliterasyonu ve tercümesi 1930'da O. Hansen tarafından yayınlanmıştır ([46]); krş. [61]; parçaların fotoğrafı [47], tablo 57-61; [14], tablo XXXII-XXXIII ve XXXIV, 3). Metindeki bazı kelimelerin tefsiri E. Benveniste tarafından düzeltilmiştir. Sogtça metnin anlaşılır bir tercümesini yapmak mümkün olmamıştır¹¹. Karabalgasun kitâbesinin tarihlendirilmesi oldukça dakiktir. 821'den hemen sonra dikilmiştir. ([29], Kısım II.). Bugut kitâbesi ile mukayese edildiğinde paleografik hususiyetlerinden ötürü Bugut kitâbesinin çok daha önceki bir tarihte dikildiği söylenebilir. Her iki kitâbe de dikeyine yazılmıştır. Yatayın yanı sıra mevcut olan dikey yazma şekli 6. asırda bile Sogtlarca benimsenmişti. Bunun örneklerini Moğolistandaki iki kitâbe ve Ladak'daki (Tibet) kısa bir kitâbede görmekteyiz. Ladak kitâbesi 210. yıl olarak tarihlendirilmekte (Yezdigerd dönemi), yani, 841-842. ([62]. tablo III; [25] s. 502-5055, tablo III-IV; [50] s. 54¹². İlâve olarak Afrasiyab ve Penci-

¹¹ W. B. Henning'in teşhisi ile krş. [50], s. 56 : Sogtça kursiv yazının kitabelerde görülen kötü bir örneği de üç dilli Karabalgasun kitâbesinin, büyük bir bölümü okunamayan, Sogtça metnidir.

¹² İlk defa F. W. K. Müller [62] tarafından yayınlanan Ladak âbidesinin metni E. Benveniste [25], s. 502-505 ve W. B. Henning [50], s. 54, n. 2 tarafından büyük ölçüde tashih edilmiştir. Bu kitâbenin 2. satırındaki *pr'γym* hata olup *pr'γtym* "geldim, vardım" şeklinde okunmalıdır. 5. satırın birinci kelimesi *βntk* "esir, köle, hizmetkâr" dır ve bir hristiyan kasd edilmektedir. Bu kitâbenin yanında taşın üzerine bir haç hakkedilmiştir. Krş. hristiyan Sogt metnindeki [64], s. 525 *bntyt't d'yt* "(hizmet eden) erkek kardeş ve (hizmet eden) kız kardeş". Kitâbenin metni şöyledir :

1. *sr δ pr'dw C δs* // 2. *pr'γym* // 3. *cyntr'* // 4. *sm'rkndc* // 5. *βntk nuş prn* // 6. *'ys't* // 7. *'zγ'nt kw* // 8. *twp'yyt* // 9. *γ'γ'n s'r* // "210 yılında içeriden (Doğu Türkistan'-

kent¹³ deki 7. asrın sonlarından ve 8. asrın başlarından kalma duvar resimleri ile birlikte görülen yazılar ve bazı Sogt Budist yazmaları da sıralanabilir.

Sogtçaya tercüme edilmiş Budist metinlerinin yazmaları 8.-9. asırlardan kalmalıdır. W. B. Henning'in "sūtraların yazısı" tabirini verdiği (bk. [50], s. 65) en iyi Sogt yazmalara has yazı üslûbu M. S. 500. yılda teşekkül etmiş ve Doğu Türkistandaki Budist topluluklarında Sogt hattatlar tarafından bir kaç asır kullanılmıştır. Sūtraların yazısı'na has bir takım grafik ve ortografik hususiyetler vardır. Bilhassa son pozisyonadaki bazı harflerde *-n*, *-c*, *-k* ve *-t* harflerinin kapanış kısmının keskin inişi ve *-k* ile *-t* harflerinin bitiş çizgisinin yükselmesinden dolayı harfin gövdesi ile belirli bir köşe teşkil etmektedir. *-n*, *-c*, *-k* ve *-t* harflerinin bu şekilde yazılışı Tung-Huang'da bulunan Budist metinlerinin Pelliot koleksiyonundaki Sogtça tercümelerinde de görülmektedir (krş. [41], s. 3-4). Bu yazmaların ekseriyeti muhtemelen 9.-10. asırlarda kopye edilmiş olmalıdır. Bunun yanı sıra hattatlar çok daha eski bir Sogt hattatlığını, "sūtraların yazısı"ni idame ettirmişlerdir. Pelliot koleksiyonundaki metnin [32] tıpkı basımına bakacak olursak, son pozisyonadaki *-n*, *-c*, *-k* ve *-t* harflerinin sonundaki yukarı kalkışın, Sogt Budist hattatlığının en iyi örneklerinin bir hususiyeti olduğu görülür. Yazma P I (Vessantara jātaka), 2, 3, 4, (Hareketlerin Sebep ve Tesirleri sūtrası), 5, 6, 7, 9, 10, 17, 19, 20, 22, 23¹⁴.

dan) geldim. (Tanrının kul(u) Semerkand'lı *Noşfarn* Tibet kağanına gidecek". Aşıkard olduğu üzere, kitabe *Noşfarn*'nın ağzından yazılmıştır. 2. satırda Ladak bölgesine gelişinden söz etmektedir (geldim); 4.-9. satırlarda yani kitabenin ikinci yarısında kendinden 3. şahıs olarak bahsetmektedir.

Kaya ve taş üzerine yazılmış bazı geç Sogt kitabelerinde Yezdigerd dönemine ait tarihler vardır. Bu yazılar dikey olarak yazılmıştır. Kırgızistan'da yapılan kazılarda bulunmuştur. Bk. meselâ, Terek-say'da bulunan ve fotoğrafları Ç. Cumagulov tarafından neşredilen kitabe [20], s. 41:

1. 'kwsrh 'dw C // 2. XX XX XX X III II srδ nyp'ysym // 3. 'yny pšt'y γωβw // 4. kw' t'kyn 'rp trγ'n // "Hosrov (III. Yezdigerd)'in çağının 275. yılı. Biz bu yazıtı yazdık. Hükümdar Kül = tegin Alp = tarhan. Kitabenin birinci kelimesi Kırgızistan'da bulunan diğer kitabelerde de en başta geçmektedir; bu kelimenin "Son baharda" ('kw γ'z'n) anlamına geldiği düşünülemez. Krş. [19].

¹³ Pencikent'deki duvar resimlerinde harap durumda olan bazı Sogtça yazılar vardır. Bu türde en uzun metin olan 12 satırlık bu yazı 1965'de meydana çıkarılmıştır. Neşri hazırlanmaktadır.

¹⁴ MS P 8'de son durumdaki *-n*, *-c*, *-k*, ve *-t*'nin bir yukarı kalkık ve bir de kalkık olmayan şekli vardır; aynı durum MSS P 8-11, 14 ve 15'te de (*-k*'nin iki şekli vardır) görülür. Daha sonraki bir tarihe ait olan MS P 16'da yukarı kalkık şekil sadece *-k*'de görülür. Orta Farsça bir metinden tercüme olan Rüstem Destanının Sogtça bir parçası olan MSS P 12, 13 ve bir Mani metni olan 21, 24 ve 25 ve ayrıca 26'da yukarıya kalkık şekillere rastlanmaz.

-n, -c, -k ve -t harflerinin buna benzer bir yazılışı da Sogt hattı ile yazılan Manihey ve Hristiyan yazmalarında görülür. Bu hususu yukarıda bahsi geçen yazmaların bazılarının tıpkı basımlarından öğreniyoruz (bk. meselâ, [63], tablo I, II; [72], tablo II; [53], s. 483, tablo II). Yukarı kalkık şekil, kursiv Sogt yazısı ile yazılmış hukuk vesikalarında 7. asrın sonları ile 8. asrın başlarından itibaren görülmemekte fakat Mug Dağı [7] dökümanları ile, Pencikent ve Afrasiyab'dan gelen çanak parçalarının resimlerinde görülmektedir. Yukarıya kalkık şekle, sonraki Sogt abidelerinde rastlanmamaktadır. Meselâ Ladak'da bulunan kitâbe Doğu Türkistan'da bulunan 9. asrın sonlarından iki Sogt dökümanı (bk. [69], tablo IX, dök. X ve XI), şimdiye kadar bir kısmı Uygurca diye yanlış tefsir edilmiş olan 9.-10. asırdan kalma Kırgızistan'da bulunan Sogtça kitabeler ve Karabalgasun kitâbesi.

Bugut kitâbesinde son pozisyondaki -n, -c, -k ve -t şekillerinin bitişi kısmında biraz bir kalkış vardır. Buna göre kitâbe, 7. asrın sonlarında ve 8. asrın başlarında yazılmış olup, "sütraların yazısı" ile yazılmış dökümanlardandır. Şu noktayı da belirtmek gerekir ki Sogt Budist yazmalarından bilinen "sütraların yazısı" sadece Budist hattatların mektebini aksettirmekle kalmayıp, aynı zamanda 6. asırda ve 7. asrın ilk yarısındaki Sogt hattatlık üslûbunun ana hatlarını da ortaya koymaktadır. Bu hususiyetler en bariz olarak dinî abidelerde görülmekle beraber, hukuk vesikaları ve Bugut kitâbesi gibi anıtlarda da mevcut olması çok muhtemeldir¹⁵.

Bugut abidesinin erken bir tarihten olduğunu gösteren başka bir işâret de kitâbede kullanılan (Sogtça *pts'r* yerine) Arâmî ideogramı 'HRZY'dir. "Eski Mektuplar"da ve "sütraların yazısı"¹⁶ ile yazılmış Sogd Budist yazmalarında sık sık görülen bu ideogram, son kursiv yazı ile yazılmış olan abidelerde meselâ Mug Dağı dökümanları ve Karabalgasun kitâbesinin muhafaza edilmiş kısımlarında yoktur.

¹⁵ Dikkate değer bir nokta da 7. asrın ikinci yarısında hüküm sürmüş Semerkand kralı *Urk Vartramuk* (*'wrk wrtrm'wk*)'un bronz sikkelerinde kalkışı olan bir -k bulunmaktadır. Krş. O. I. Smirnova'nın teklif ettiği okunuş [15], s. 87: *prtm'wk'*; *wtrm'wk*; *wkk(?) wrt cm'wk'*. O.I. Smirnova'nın görüşüne rağmen bu hükümdar 8. asrın ilk çeyreğinde Semerkand kralı olmuş olamaz. Arap ve Çin kaynaklarında 700 yılı ve sonralarını, hiç değilse 750. yılı içine alan ve Semerkand krallarının (*Tarhun - Ghurek - Turgar*) hüküm sürdüğü devre hakkında geniş bilgi verilmektedir. Bu arada O. I. Smirnova'nın [15] s. 29'da ortaya sürdüğünün aksine Çin kroniklerinde zikredilen *Ninye - şışi*'nin Sogtça bir isim olan ve sikkelerde görülen *Mustan - Navyan*'dan ayrı bir kelime olduğunu belirtmek gerekir. Bu güne kadar bu ismi okuma çabaları şüpheli neticeler vermiştir. *Ninye - şışı*, Sogtça bir isim olan *Nanai-şire* (*Nnyşyre*)'nin transliterasyonudur ve "Tanrıça *Nana*'ya muhabbetli arkadaşlık besleyen" manasına gelir.

¹⁶ Pelliot koleksiyonunun Sogtça yazmalarının E. Benveniste tarafından neşredilen sözlüğünde 'XR (ZY) için *passim* karşılığı verilmektedir [71] s. 242. Fakat bu ideogram sadece PI, 2, 4, 9 nolu metinlerde geçmektedir.

Bazı ortografik hususiyetler Bugut kitâbesini bütün diğer Sogt kitâbelerinden farklı kılmaktadır. *pwr̄s-* “sormak” fiilinin şimdiki zaman kökünde *-w*’nun yazılışı ilk defa bu kitâbede müşahade edilmektedir (B 2, s. 1, 7). Bu imlâ şekli, Sogt Budist *’pr̄s-*, *pr̄s-* ve Manihey *’ps-*, *ps-* (telaffuzu. *aps-*, *ps-* ([44], § 145) karşılığının daha da eski bir şekli olarak telakki edilmelidir. “Eski Mektuplar”da bu fiilin şimdiki zaman kökü görülmez. Ayrıca, *’wskw̄p’r* zarfının imlâsı Eski Farsça olan **uska-pāra-*’ya dayanmaktadır (B I, s. 2) ve aynı zamanda arhaiktir. Krş. Hristiyan Sogtça *skyp’r* ve (44, 99, 1215)’deki şekiller¹⁷.

Bugut kitâbesi kelime hazinesi açısından dikkati çekmektedir. Bu güne kadar Sogt ve Türk abidelerinde görülmemiş eski Türkçe (ve Mogolca?) ibâreler (*γwr̄γ’p’yn* B 2, s. 2, 12) ve önceleri kullanılan imla varyantları (*tr̄γw’n* B 2, str. 2; B 3, str. 4) bir yana, kitâbede bir takım Soğdça özel isimler, fiiller (bk. aşağıda *pr’yt*) ve isimler, meselâ *’sw̄şwyn’t* “kurtarıcı”, vardır ki bunlar sadece Avesta (saoşyant = ve Orta Farsça metinlerden (*sōšāns*, krş. *sōšāns ī sūdōmand*) bilinmektedir.

6. Metin ve Tercüme

Metin :

B I

- (1) (*’mwh?*) [...] (*pt*)*s’kh* *’wst’t* *δ’r’nt* *tr’wkt* *c(yn)st’n* *kwt(s)’tt* *’γ̄şywn’k*
- (2) (*’YK*) [yaklaşık 15 harflik boşluk] (*ZK?*) *trwkc* *βγγ* *nw’r* *γ’γ’n* *’wskw̄p’r* *ckn’cw* *mγ’n*
- (3) (*tykyn pr*)[*w*] (*γ’γ’n* *wy’k*) *w’(ş)t* *’(X)RZY* *nwkr* *ZK* *βγγ* *mγ’n* *γ’γ’n* *’PZY* *βγγ* *mγ’n* *tyky(n)*
- (4) [5-6 harflik boşluk; belki *cyw’nt?*] (*pyştrw?*) *k’w* *’wr̄ts’r* *prm* *prw* *’nγt’k* *’βc’npδ* *’sw̄şwyn’ytt* *wm’[t’nt]*
- (5) [25 harflik boşluk] (*t’XRZY n*)*wkr* *cyw’nt* *pyştrw* *βγγ* *m[wγ’n* *γ’γ’n]*

B II

- (1) [35–40 harflik boşluk] (*w*) *k’w* *βγγ* *s’r* *pwr̄sty* *rty* *nw(k)r* (*k...*)
[...]

¹⁷ Yagnobian *sitām* “geri kısım, arka kısım” (krş. *sitamakó* “supine”, *sitāmik* “arka, en son, bir sonraki, müteakip” ve *sitāmi* zarf şeklinde ortaya çıkan “arka, arkada”) eski İranca **ustama* -, Avesta *ustāma* - “en yüksek, en son”un devamı olarak telakki edilebilir.

- (2) [30–35 harflik boşluk] ('YK?) ş'δpyt trγw'nt γwrγ'p(')ynt twδwnt s(nk)[wnt]
- (3) [10–12 harflik boşluk] (t rty pyšt)rw (...t?) [8-10 harflik boşluk] y tw' γwγstr 'XY mwγ'n γ'γ'n pr'yt rty (...)
- (4) [Yaklaşık 15 harflik boşluk] K(S)Pw('n) [β] (γ)tδ.'r[t rty n'β] (cy)h şyr'k p'rtw δ'rt rty ms 'kδry tγw βγγ mγ'[n]
- (5) (tyk)[yn] γ[şywny ...] (...) δ (.....) rty [8 harflik boşluk] (δ'rt rty) 'pw 'nγwncyδ γşywny n'β(c)yh p'r rty nw(k)[r]
- (6) (βγγ mγ'n ty)[kyn 25 harflik boşluk s](γ)wn ptγwştw δ'rt rty γrγwşk srδy (.) [...] (.w'st?)
- (7) (wγwşw?) srδ (γş)y (wny.) [15 harflik boşluk] βγγ t'sp'r] (γ'γ'n) k'w βγγşt s'r pwrst rty pyštrow ş'δpyt trγw['nt]
- (8) γwrγ'p'nt (snk)[wn]t (twδ)[w]nt ('PZY) [...] (.n) [oku γ'γ ('n)?] wk[wrt pt] (s) dtw δ'rnt rty nwkr βγβwmyn [bu yazılış βγγ βwmyn yerinedir] γ'γ'n p'δy (s'r) [.....]
- (9) (δ'rt kt?) [....]t rty βγ [y βγwm](yn γ'γ'n) pr(m)'t δ'rt (k)t 'yβ βγ' t'spr' γ'γ'n wsn RBk(')
- (10) [20 harflik boşluk] (.t) [...] (..) rt(y) [w'n'w?] pr(m)'tw δ'rt RBkw nw(h) snk' 'wst rty 'YK nw(k)[r]
- (11) [Yaklaşık 20 harflik boşluk] (.npş?) [8 harflik boşluk] rty βγ' [bu yazılış βγγ yerinedir] t'(sp'r) γ'γ'n tr('γ)t 'cw npyşnt cw krrw ('ncy'k?)[h]
- (12) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (...) cw γwrγ(')p'nt cwty wkwrt cw n'βcy' kh'(st't?)
- (13) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (y) β'r'k 'sp'δy'n (wr'yt) 'yt myδ 'nβγt δ'r'nt
- (14) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (sγwn) ptγwştw δ'r'nt rty cyw'nt pyštrow [...]
- (15) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (...tw) δ'rt (....t) rty c'n'w δw' γşywnk
- (16) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (...tw) δ'r'nt rty (...) şyr'k βrtpδ m'tnt rty
- (17) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (...n'βcy'kh?) p(tsγt'k?) 'sp'δ m (...)
- (18) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (...wγşkrtw?) δ'r'nt (...)
- (19) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (....) δw' şyrγw(şt)w m'(t)['nt]

B III

- [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (.k?) şyr'k krt(k) ['krtw?]] δ'rt rt[y ...]
- (2) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (s)δtw (δ'r'nt) şyr'k (şy)r'k krtk "βry(t) [δ'r'nt?]

- (3) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] (... 'cw?) [n'β](c)yh mrt (γm)'k
'st't 'XRZY (βγγ m)[γ'n tykyn?]
- (4) [Yaklaşık 40 harflik boşluk] ('XRZY βγγ?) [...] (ş)t (nws) [= 'ws, nwş veya nyş?] (.) wk' [= (p)wk' veya (')wk'? > trγw'n 'YK (m)γ(')[n tykyn]
- (5) Okunmayan harf izleri

Tercüme :

B I

- (1) “Bu ... yazılı taş, Çin hükümdârı *Kwts'tt* (çağında) Türkler tarafından dikilmiştir”.
- (2) “Olunca ... Türk Beyi Nivar Kağan. Ondan sonra Muhan-”
- (3) “-Tegin kağan oldu. Bey Muhan Kağan ve Bey Mahan Tegin”
- (4) “(ondan) sonra (onlar) uzun bir zaman bütün dünyanın kurtarıcısı oldular”
- (5) ‘..... ve şimdi, bunun üzerine Bey M[uhan Kağan]”

B II

- (1) “[... öldü. Ve ...] tanrıdan sorar, ve sonra ...
- (2) “..... O zamanki Şadapıtlar, Tarhanlar, Kurkapınlar, Todunlar, Seng[ünler]”
- (3) “[tasdik etti. (?)] ve ondan sonra [ona şöylece hitap etti] : ‘Ağabeyin Muhan Kağan öldü. Ve ...”
- (4) “... o iyi para dağıtmıştır ve halkı iyi beslemiştir. Ve böylece şimdi sen, Bey Mahan-”
- (5) “-Tegin, böyle bir hükümdârın yokluğunda halkı besle! Ve şimdi”
- (6) “Bey Mahan Tegin o bu sözleri dinledi ve Tavşan yılında ... tahta çıktı (?)”
- (7) “altı (?) yıl hüküm sürdü Bey *Taspar Kağan* tanrıdan sordu. Ondan sonra Şadapıtlar, Tarhanlar”
- (8) “Kurkapınlar, Sengünler, Todunlar, (kağanın) erkek akrabaları tasdik ettiler. Ondan sonra Bey Bumın Kağan'ın ikâmetgâhına (= Bumın Kağan'ın mezarının bulunduğu tapınağa) hitap etti”
- (9) “şöyle diyerek : [‘göster!']. Ve Bey *Bumın Kağan* buyurdu : ‘Ey Bey *Taspar Kağan*, yapmalısın..... büyük kurtuluşu için”
- (10) “..... ve o buyurdu : Yeni, büyük bir *saṃgha* (budist cemaati) tesis et! Ve ondan sonra, o zamanki”
- (11) “..... ve Bey *Taspar Kağan* kederlendi, ne torunlarından yetenekli (?) biri vardı”

- (12) “ne Kurkapınlardan, erkek akrabalarından, halktan bir kimse vardı”
 (13) “..... ve atlı savaşçılar ganimeti (?) böylece taksim ettiler”
 (14) “[.....] onlar (bu) sözleri duydular ve bundan sonra [.....]”
 (15) “[.....] o Ve iki hükümdâr olarak”
 (16) “[.....] onlar ve ... bilgi ile doldular ve”
 (17) “... halkı (?) atlı (?) bir ordu ...”
 (18) “[...] fethettiler (?) ...”
 (19) “[.....] (onlar ikisi) arkadaş idiler”

B III

- (1) “[.....] bir çok iyi işler başardı Ve”
 (2) “[.....] onlar beğendiler ve “çok iyi işler’ (diye) övdüler”
 (3) “[.....] halkın arasında böyle (yetenekli?) bir kimse var mıydı?
 Ve Türk Beyi M[ahan Tegin (?)]”
 (4) “[.....] Ve Türk Beyi (?) *Buka (?) Tarhan*, o zaman ki *Mahan Tegin*”
 (5) Okunmayan harf izleri.

7. Müşahadeler

B 1, satır 1: *tr'wkt* “Türkler”¹⁸. Soğt metinlerinde Türk, *twrk* kelimesi sadece bu kelimeye eklenmiş *-c'ny* (*çâne*) eki ile türetilmiş bir sıfat olan *twrk'ny* “Türk” olarak Karabalgasun kitabesinde görülmektedir. ([46], s. 26; [44], § 1023). Bugut kitabesinde *tr'wk* kelimesinin imlâsı, **truk* telaffuzu karşılığındadır (krş. *trwkc* “Türk, B1, satır 2). Soğtçada *-u-* metatezi ne sık rastlanır. Bu, ya *u-Umlaut* olarak (gerileyici metatez, meselâ: *wadū-* kelimesinden *wuδ-* “karı, eş”) veya türeme olarak (ilerleyici metatez, meselâ: *δuyūd* < *dúyud* < *δuyd-*’dan *δyud-* “kız evlat”; **suyūd* < *súyud* < *suγd*’ dan *sγud* “Soğt”), krş [48], s. 548-549; [44], §§ 406-428. Soğtça metinlerde *-u-* metatezinin yanında değişik konsonantlar görülebilir, bunların arasında *-r-*’den sonraki durumda hem gerileyici olarak (meselâ, *xrwm* - *xrum*’ dan *xurm* - *xurm* “toprak, yer”; *frudme* < *fra*-rudma-*’dan *βurδmy* - *furδme* “yeşillik, nebatat”) ve hem de ilerleyici olarak *xwrmzt*’ - *xurmazd* < *ahura-mazdāh-*’dan *xwrmzt*’ - *xrumazd*, krş. Uygurca *xurmuzta*, *xormuzta*, krş. [44], §§ 415, 424). Soğtça *turk* (krş. *twrk'ny*)’ın varyantı olarak *tr'wk*=*truk* en az mesela *sγwδ*=*sγud* “Soğt” ve *swγδ*=*suγd* kadar yaygındır (krş. Mug belgeleri, *sγwδyk*, *sγwδy'nk* ile *swγδ'k* “Soğt”). Çeşitli dil ve yazılarda görülen *Türk* etnik isminin çeşitli şekilleri arasında (krş. [9], s. 18’deki özet)

¹⁸ *türk* + *ü-* (*t*) ve Moğolca çokluk eki için krş. [66], s. 687-689; [36], III, s. 310. Metnin yeniden kuruluşunda esas alınan Çincedeki *t'u* - *chüe*, *t'uat* - *kiuet* şekilleri E. Pulleyblank’e göre *türk*’ün basit bir transliterasyonudur. bk. [67].

Sogtça *tr'wk=truk'*a en çok benzeyen Hoten - Saka şekli olan *ttrükä'*dir ve Sogtçada olduğu gibi *ttrükä'* (= *truke, turke*) varyantları, vardır. Hotence-de, konsonantla biten yabancı kelimelerin sonuna -ä getirilmesi yaygındır, krş. [23], s. 85-87). Hotence'deki *ttrükä'* şekli ya Sogtça şekilden veya Tibetçe'deki *drug* veya *drug-gu* şeklinden kaynaklanıyor olabilir.

Satır 2: *'wskwp'r* "daha ileride", krş. Eski İnanca *uskāt'*tan Sogtça *ask-* = (*e*)*sk-*, Budist, mahihey Sogtçası *'sk'*, Hristiyan *sk'* "yüksek", Manihey (*'*)*skycyk* "daha yüksek" v.b., bk. [44], §§ 99, 1215 v.s. . Hristiyan Sogtçasında *skyp'r* imlâsı ile görülen *skəpār* şekli, *'wskwp'r* şeklinden çıkmıştır. -*pār* eki ile yapılan kelimelerin manası için, krş. *'sk'tr* "daha yüksek, daha ileride, daha fazla" ve Avesta *ustama* "en yüksek, en son"¹⁹.

Satır 4: *k'w 'wrt(s'r) p(rm)* "(o zamandan itibaren) gelecekte", krs. *MN nwr myδ 'wts'r* "bu günden itibaren (ve) gelecekte" Mug belgesi Nov. 4, R, satır 8-9, krş. [18], s. 22-42.-*βc'npδ* "dünya, evren" (Eski İnanca **frasçambana-pada-* dan veya Sanskritçe *Jambudvīpa'*nın adaptasyonu, krş. [44], § 372 ve notları). Kelime çeşitli Sogt metinlerinde geçer fakat esas olarak Budist Sogtçasına has bir özelliktir. -*'swšwyn'tt*, *'swšwyn't'*nin çokluk şekli, Avesta *saoşyant-*" (dünyanın) kurtarıcısı" kelimesinin Sogtça karşılığı, krş. Orta Farsça *sōšāns, sōšānš, sōšyāns, sōšiyans* (Avesta'daki yalın teklik *saoşayas'*a karşılık şekiller), Eski İnanca özel isimlerden **Sauşanta-, *Sauşya-*, I. Gershevitch'e göre [42], s. 231, Elam transliterasyonlarında *Sušanda, šaušā* olarak görülmüş ve ayrıca Partça - Manice *šwj* "evliya" (*sauşya'*dan *šōz*), krş. [21], 907.

B 2, satır 1: *pwrsty-*: *pwr-* "sormak" 'tan geniş zaman 3. teklik şahıs, krş. 7. satırdaki *pwrst* kelimesi imlâsındaki -*w-* ile ilk defa burada görülüyor, krş. Budist *'prs-*, *prs-*, Manihey *'ps-*, *ps-*-Hristiyan sogtçası *ps* ([44] §, § 145, 539 ve gerleri). -*ty* eki, ikinci masdara getirilen geniş zaman 3. teklik şahsında sık sık görülmektedir (*pwrsty- əpsti*, krş. SCE 112, 193, 363; P 6, 98 de *'prsty*). Aynı zamanda bizim *medial sonlu* 3. teklik şahıs emir olarak tefsir ettiğimiz *pwrts* şekli, kökün hususiyetine dayanan ve Sogtça eklerin şeklini ayarlayan ritmik kaideyi bozmaktadır (bu durumda **pwrst'* şeklinin görülmesi beklenir). Şu nokta da göz önünde bulundurulmalıdır ki ritmik kaidenin tesirleri sadece oldukça geç bir tarihten kalan Sogt metinlerinde görülmekte; "Eski Mektupların örnek olabileceği ilk dökümanlarda ikinci masdar genellikle sonunda bir vokal unsur bulunmadan kullanılmaktadır, krş. [50], s. 107-108.

¹⁹ Sogtça yazı dilinde daha da sonraları gelişen ve (*ə*)*sk-*'den türeyen *'sk'tm* şeklinde ve *'sk'tmyk* "en yüksek, en büyük" sıfatında görülen bir süperlatif bulunmaktadır. bk. [44], §§ 1215, 1296. Yagnobian'a göre *sitiryōn* "dünden önceki gün, evvelki gün" kelimesinin menşei eski İnanca **ustara - ayāna'*dır. M. N. Bogoljubov'un izah ettiği gibi **pastara - ayāna* değildir. bk. [3], s. 12). Yagnobian *sitβm* < **ustama* - için bk. not 17.

Satır 2 : $\text{ṣ}^{\prime}\delta\text{pyt}$ (krş. B 2, str. 7) –Türkçe *şadapıt* kelimesi, Kül-Tegin (KTm., I) ve Bilge Kağan (Xa, 13, 14) kitâbelerinden bilinen bir ünvan. Bu ünvanın menşei sarahat açıklanmıştır. W. Radloff bu kelimeyi *şad-apa-t* birleşimi olarak ele almıştır. A. von Gabain menşei *şad-pıt*'da bulmuş ve *-pıt* kelimesinin de İranca *-pati*'den geldiğini ortaya koymuştur. S. E. Malov, Kül - Tegin kitâbesindeki *şad-apat begler* ibâresini “*şad* ve *apa* serdarları” olarak tercüme etmiştir. Bilge Kağan kitâbesindeki aynı ibâre ise *şadapıt begler* olarak tercüme edilmiştir, krş. [38], s. 336; 13, s. 28; [8], s. 519. *şadapıt* kelimesinin *şad* ünvanı ile bağlantısı muhtemeldir fakat *şad* ünvanının menşei de sarîh değildir. Türkoloji literatüründe yaygın olan, İrancadan gelme olduğu görüşü de henüz ispatlanmamıştır, Sogtça $\gamma\text{ṣ}^{\prime}y\delta$, $\gamma\text{ṣ}y\delta$, $x\text{ṣ}y\delta$ ile karşılaştırma müphemdir. Sogtçadaki bu kelime, Eski İrancada *xṣaita-* ve Avesta'da *xṣaēta-*'ya dönüşmektedir (krş. [44], § 269; [26], s. 20–22), önceleri *axṣēd* şekli vardı, Arap ve Fars kaynaklarında *ixṣid*, *ixṣēd* olarak da görülür ve bunların hepsi de *şad*'dan çok ayrıdır. Teklik şekline bakılacak olursa $\text{ṣ}^{\prime}\delta\text{pyt}$, birleşik ünvan olan $\text{ṣ}^{\prime}\delta\text{pyt tr}\gamma w^{\prime}nt$ “*şadapit-tarkhwans*”in ilk kısmı olarak ele alınabilir. Krş. Kül Tegin kitâbesindeki *şadapıt begler. tr}\gamma w^{\prime}n* kelimesinin imlâsında *-w-* un bulunması (B 2, str. 7 ve B 3, str. 4 de de aynı şekilde geçiyor) ilk defa *tarḫan* // *tarxan* ünvanının Sogtça transliterasyonunda görülüyor (bk. [18], s. 67). Türk abidelerinde *-w-* ihtiva eden şekil yoktur, bu durum Çin kaynaklarında da müşahade edilebilir (*tâ-kuân*, **d'ât kuân*). Sogt hükümdarı olan *Tarkhun*'un isminin menşei meselesine dönmek gerekir (Sogtça Mug dökümanlarında ve sikke yazılarında *tr}\gamma wn*, Arapça ve Farsça metinlerde *Tarḫün*²⁰, Çince **t'uət xuən* (krş. [18], s. 66–67; [37], s. 117; [73], s. 270; [17], s. 44). $\gamma wr\gamma^{\prime}p^{\prime}y^{\prime}nt$ (aynı zamanda bk. B 2, str. 12) Türkçe (veya Moğolca) bir ünvan olan $\gamma wr\gamma^{\prime}p^{\prime}y^{\prime}n$ “kemer tutan” (Türkçe *kur*) veya “ok torbası tutan” (Moğolca *kor*) şekillerinin çokluğudur. Altın işlemeli kemer Türk asillerinin (aynı zamanda Sogtların da) vaz geçilmez bir süsüydü. Türkçe *kur* kelimesinin semantik yönü de bunu gösterir : 1. “kemer”, 2. “paye”. (bk. [13], s. 98). Gücün sembolü olarak ok torbası da yüksek mertebeye lâyık bir sıfattır. Bu hususu tafsilâthi olarak birinci imparatorluğun yapısını ve hüküm süren aristokrasinin niteliğini tarif eden Çin kaynaklarından biliyoruz (krş. [27], s. 27–28; [56], I, s. 8–9; II, notlar 48–49). Moğolca *kor* “ok torbası”, Türk dillerinde yaygın bir şekilde görülmektedir (*kur*, *kor*) “silahlar”, aynı anlama gelen Farsça *kôr* ile “*kôrxâne* “silahhane” ve *kôrçi*, *kôrbaşı*, *kôrçibâşi* vs gibi ünvanlarla karşılaştırm) ²¹. Sözü geçmekte olan kelimenin ikinci

²⁰ Bîrûnî'nin Kronolojisinde *tārḫun*, Semerkand krahının yan ismi olarak geçmektedir. “Soy adları” indeksinde ise (bk. [30], s. 101) bir çok özel isim bulduk (*Māhuya*., Merv kralı, *al-Hacāc*, Sarir kralı vs).

²¹ Hubschmidt'e göre [55], s. 122 Türkçe *kur* “kuşak” kelimesinin menşei Moğolca *kor* dur. fakat bk. [35], I, s. 428.

kısmı $-\gamma'p'yn-$, *kap-* fiil kökünden oluşmakta ve “yakalamak, (sıkı) tutmak” manasına gelmektedir. (krş. [38], s. 326; [8], 420). Türemiş kök *kapın-* (ortaklaşma eki ile) Maḥmūd al-Kāşğarī'nin sözlüğünde geçmektedir. (bk. [8], s. 421). Fakat **korḳapın* şekli özel bir incelemeyi gerektirir.

Satır 3: **pr'y-* 3. teklik şahıs geçmiş zaman kökü şeklinden *pr'yt-*: *pr'yt*, krş. Sanskritçe *prēta-*.

Satır 4: *n'βcyh* (bk. *n'βcy'kh*) Eski Türkçe *bodun* “halk, insanlar, millet” kelimesinin Bugut âbidesinde tam bir karşılığıdır. (krş. [44], §. 1003, not 1). *p'rtw' δrt-* kökünün 3. teklik geçişli geçmiş zaman şekli olan *p'r* “beslemek, bakmak”, (bk. [44], § 890), Hoten - Sakacasında *pār-*, krş. Türkçe *igit-* eski âbidelerde aynı manada kullanılıyor (Meselâ BQ, 38).

Satır 12 : *wkwrt*, *wkwrt'*dan çokluk. Eski İnanca'daki **wi-kur-* şeklinden çıktığı bilinen kelime, bu güne kadar Budist metni P 8'in ketebe kaydındaki, *wkwry'* den türetilmiş ve bir Manihey metinde “akraba” manasında kullanılmıştır. Krş. Osetçe *igurun* : *igurd*, Iron. *gwyryn* : *gwyrd* “doğmak”, *gwyraen* “menşe, kaynak”, Sanskritçe *kūlam* (nötr) “aile, klan”, *koraka* “tomurcuk”, Orta - Farsça *kurak* “hayvan yavrusu” (<**kurna-ka-*), Farsça *kurre*, Kürtçe *kurr*, *kur* “oğul, erkek çocuk” (Krş. [54], s. 737; [22], s. 39-40; [43], s. 493-494; [59], I, s. 238-239; II, s. 272; [24], s. 89; krş. [I], s. 532-602).

Satır 13 : Bu satırda en azından iki kelimenin (*wr'yt*, *'nβyt*) okunuşu kesin değildir. *'sp'δy'n* “savaşçı, asker”, krş. Budist *'sp'δyn't*, çokluk. ([44], § §. 1049-50). *-wr'yt*, **wr'y'*in çokluğu olarak ele alınabilir. Krş. *wr'* “başarı, kazanç”. *-'yt* “kısım, parça”, Avesta *aēta-*.

Satır 16 : *şyr'k* burada da B 3, str. 2'de olduğu gibi “çok” zarf olarak geçmektedir (krş. [44], § 198, notlar I, 982, 1208-1209).

8. Türk bir kağanın mezarında bir Sogt tarafından yazılmış Sogtça bir âbidenin bulunması, Türk imparatorluğunun kültürel ve sosyal hayatının incelenmesinde ve iç siyaseti ile iktisadî münasebetlerinin anlaşılması hususunda büyük önem taşımaktadır. Bu durum ancak Orta Asya'da Türk - Sogt münasebetlerinin tarihi gelişmesi çerçevesinde tam olarak anlaşılabilir.

İlk Türk Sogt münasebetleri 650 ve 660'larda Türklerin İç Asya'yı istilâları ile başlar (krş. meselâ [6], s. 41). Türk aşireti olan *A-shih-na'*nın menşei ile ilgili çalışmalar, Türklerin daha 3. - 5. yüzyıllarda, Orta Asya'yı istilâ etmelerinden önce, Doğu Türkistan'da oturan Sogtlarla ve diğer Hint -Avrupalı kavimlerle ilişki içinde olduklarını ortaya koymuştur ([10], s. s. 278-281). Türklerin güney komşuları da bu ilişkiyi görüp bilmekte idi: Çin sarayının 545 tarihinde *Bumın'*a gönderdiği *An-po-p'ang-t'o* adındaki elçi Kansu'lu bir Sogttu ([56], I, s. 6; II, s. 490-491). *Tu-lan k'o-han'*ın

(588-599) en yakın danışmanlarından olan *An Sui-chie* bir Sogtlu idi. *An Sui-chie* Türk siyasetindeki Çin tesirine aktif bir şekilde karşı koymuştu ([68], s. 318; [56], I. s. 102-103).

Shih-pi k'o-han (609-619) döneminde gelişen hadiseler, bu Sogtlunun, kağanın hizmetindeki önemli görevine tesadüfen getirilmediğini ispatlamaktadır. Çinlilerin bütün güçleriyle karşı koyduğu Doğu Türk imparatorluğunun siyasi alanda kuvvetlenmesi *Shih-pi* zamanındadır. Batı bölgesinin (Doğu Türkistan) umumi valiliğini yapmış ve Sogt ticaretini teşvik etmiş olan *P'ei Chü*, 607'de Çin'in iç siyasetinde baş rolü oynamıştır. Moğolistan'da ise Sogtlar *P'ei Chü*'nün en tehlikeli siyasi düşmanları olmuşlardı. Türkleri ayaklandırıp iç savaşa sürükleme emellerini gerçekleştiremeyen *P'ei Chü*, imparator'a şikayetlerini şöyle dile getirmiştir: "Türklerin kendileri saf düşünceli ve dar görüşlü insanlardır; onları ayaklandırabilirdik. Maalesef aralarında bir çok Sogtlu yaşamaktadır; bunlar ise kurnaz ve sinsidir, Türklere akıl verip onları eğitiyorlar." ([56], I. s. 87-88).

630'larda Türk imparatorluğunda bazı Sogt önderlerin adı geçmektedir: "büyük lider" Semerkand'lı *K'ang Su-mi* ve beraberinde kendi aşiretinden beş bin kişi getiren Buhara'lı *An T'u - han*. *An T'u - han*'ın ailesi 630'dan çok önce Kuça'dan Türklerin yanına gelmişti. Hatta babası *An Wu-huan* Türk kağanlarına hizmet etmiş ve *eltübär* ünvanını taşımıştı ([56], I, s. 143, 196; [68], s. 324). Sogtların sayısı o kadar çok idi ki Çin tarihçileri Sogtları Türk imparatorluğundaki aşiretlerden biri olarak kabul etmişlerdi.